D

M. IRCHAN. — THE TRAGEDY OF MAY THE FIRST.
Reminiscences from Civil War in Ukraine.

М. ІРЧАН

Trahediia

Траґедія Першого Травня

СПОМИНИ З ГОРОЖАНСЬКОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ.

ЧАСТЬ ПЕРША.

Окладинка роботи артиста-маляря
Івана Іванця.

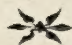

ЦІНА 50 ЦЕНТІВ.

ВИДАВНИЦТВО "МОЛОТ"

Ню Йорк, Н. Й.

1 9 2 3

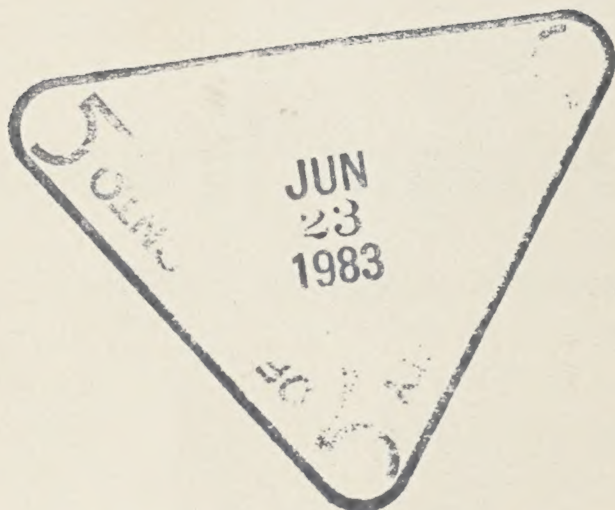

Друкарсько-Видавнича Спілка «Робітник»
30 St Mark's Place, New York, N. Y.

ВСТУП.

Перед моїми очима пожовклі, на ріжних-ріжнородних клаптиках паперу власні спомини, а власне щоденник, писаний на фронті в 1920 р. Перекладаю сторінку за сторінкою і бачу тодішні хвилини. Такі далекі і такі близькі! Кожний листок пригадує мені час і годину, де писав я свій щоденник. А писав його в дуже незавидних умовинах. І в полі, в лісі, і в сільській хатині, в білому полоні та в бурянах, ховаючись від страшних мук польських панів. Цінні ці пожовклі паперці для мене. Вони одні переживали зі мною всі страхіття горожанської війни і з ними тільки ділився я своїми муками й радістю. І лишень вони задержали свіжі та правдиві відбитки тодішніх крівавих днів.

По правді я повинен починати свої спомини з 1. листопаду 1918 року, себ-то з часу розпаду Австрії і початку українсько-польської війни в Галичині. На жаль це тяще для мене. Всі спомини і матеріяли до війни в Галичині, перебування Галицької Армії на Україні і переходу до Денікіна — пропали враз з "Пресовою кватирою Ч. У. С. С." під Козятином 30. IV. 1920 р. підчас одчайної боротьби окружених польською армією Червоних Усусусів. А пропав там цілий архів, незвичайно цінний для історії. Там були не тільки записки, але й оригінальні документи українсько-польських переговорів у Львові, знаменито опрацьована вся Денікінщина, Махнівщина і тисячі фотографій та малюнків. Довгі мої пошукування і моїх товаришів, головно артиста-маляра т. Івана Іванця, в пізніщих роках, були даремні. Мабудь цілий архів, що був у двох великих скринях польські офіцери або спалили, або дали селянам

на "бумажку" для махорки. Та не виключене й це, що якийсь будучий історик зустрінеться з нашим архівом у варшавському музею. Зараз годі про це говорити.

Публікуючи свої спомини, я свідомий цього, що даю потрібний матеріял в першій мірі до історії української галицької армії на Україні, а головно до зради тої армії. Я знаю, що чимало буде людий, яким неподобається мій щоденник, але це будуть власне ті, до яких стосується народня приповідка: "На злодію шапка горить". Та чесний і розумний ворог скаже так, як сказав мені відомий історик і ворог Радвлади Іван Кривецький в Академії Наук в Київі 1921 р., перечитавши "Траґедію 1-го травня". "Добре, що ви написали. Історія потребує освітлення подій з усіх боків".

Подекуди мій щоденник буває досить наївний. В тодішних часах, я, молодий соціяліст без життєвої практики, без досвіду, захоплений всеціло боротьбою з капіталістичним насильством, розмірковував часто по дитячому, примітивно. З природи мрійник, я бачив все инчими очима, як другі. І тоді я був дуже щасливий, тому, нехай це щастя залишиться як документ моеї молодої душі, тодішнього часу. Я не роблю ніяких поправок в щоденнику.

Зазначу ще, що з ріжних причин, я примушений часто не подавати повністю назвиск людий, які відгравали деякі ролі в галицьких військових частинах в тому періоді. Буду або скорочувати, або називати їх псевдонімами, зазначуючи, що це псевдонім. Де цього не буде — значить назвиско правдиве.

М. Ірчан.

20. II. 1923.

Жах перед більшовиками*).

Перша бригада У. С. С. (Усусуси) найкраща військова частина Галицької Армії, переживала Денікінщину в малому містечку на Поділлі Браїлові та його околицях. По правді не переживала, а *доживала*, бо невмолимий тодішний цар і бог армії — пятнистий тиф, немилосердно косив стрільців. Всі шпиталі і хати були завалені хорими. Люди ходили, як тіні. Хто був ще здоровий, той ждав своєї черги. Не забуду ніколи тих двох тяжких місяців в Браїлові. Кілька тисяч людий боролося з смертю. Я був на кватирі з поетом Романом Купчинським та Левком Лепким. Всі три поки що здорові. Але до нас заходило кожного дня багато това-

---

*) Цей розділ пишу зараз з памяти, бо в щоденнику його немає — загубився. А він необхідний до навязання з дальшими подіями.

В цих споминах я даватиму картини головно з життя 1-шої Бриґади Українських Січових Стрільців. В Америці принято називати У. С. С. всіх галицьких вояків, тому думаю не зашкодить дати короткі інформації: З вибухом світової імперіялістичної війни галицькі українці утворили окремий український полк по австрійському боці, який офіціяльно звався: "Леґіон Українських Січових Стрільців" а в скороченні називали його Усусуси (У. С. С.). За кілька років на війні У. С. С. створили свою пресу, видавництво і оригінальні пісні. З розвалом Австрії вони були ядром і основою галицької укр. армії і істнували в ній, як 1-ша бриґада У. С. С., опісля в червоній Армії, як 1-ша гал. бриґада Червоних У. С. С. В бриґаді У. С. С. був все свідоміщий, революційний елемент, тому-то Усусуси за час свойого істнування відіграли чималу ролю у військовому і політичному життю галицьких українців.

Всі инчі галицькі вояки звалися **українські стрільці,** без додатку **Січові** (У. С.), а У. С. С. (Усусуси) по сьогодняший день вважають себе непотрібно окремою "кастою". **М. І.**

ришів і це тільки давало запоруку, що вони занесуть в нашу кімнату тифозні звірятка. Ми, намазані нафтою та обсипані нафтоліном, просили їх не приходити. Писали на дверях, що "Гостям не раді", а в кімнаті на лавках і ліжках наліплювали цілі афіші "не сідати!" Але це не помагало. Розбудимось рано, а в хату входить хтонебудь і каже: — "Цеї ночі вмерло 80 стрільців"... Спершу ми дивувалися, жахались, але потім привикли і питалися спокійно-байдуже:

— Тільки 80? А вчора було 120.

Не вражали вже зовсім відомости про смерть найблищих товаришів, з якими ми спільно жили шість років. Вмер, то вмер, яка ріжниця? І байдужно ждали своєї черги. Незадовго вона загостила й до нас і забрала Левка Лепкого в шпиталь. А я з Купчинським якось викрутилися.

З денікінцями в нас не було ніяких стосунків. В Браїлові їх і не було. Вправді з Винниці прислали були двох денікінських "лікарів" — фельчерів, але вони швидко утікли, бо в Браїлів загостив з своїми "хлопцями" відомий погромщик "отаман" Шепіль. Нашу бриґаду він не займав, бо ми були невтральні. Все таки захватив два скорострілі з собою, помимо протестів напів-живих тифозних стрільців.

Штаб армії (галицької) стояв тоді в Винниці. В нас було телефонічне полученння з ним, але не було що телефонувати, хіба подавати свіжі цифри умерших.

Життя плило у вічному напруженні і ожиданні смерти. Ми рішуче не орієнтувались тоді в політичній ситуації. Невідомо було де подівся Петрушевич, а де Петлюра. Невідомо теж, що буде з нами. Кружляли вістки, що Петрушевич находиться в денікінському головному штабі в Одесі, а Петлюра на Волині здався Червоній Армії. Ми були відрізані від світа. Ні ґазет,

ні вісток. Жили одним: тифом і що буде? Правда, час від часу приїздив дехто з Винниці і приносив з собою "штабові сплетні". Вперто твердили тоді в штабі, що галицьку напівживу армію перевезуть в Крим, то в сколиці Миколаїва, Одеси, Херсона. І наші офіцери мріяли про ясні кримські ночі, про море...

Поет Купчинський Роман, який на злобу дня любив писати по польськи, так описував розмову польського майора з українським попом в Галичині:

Піп:
Proszę siadać i dużo, dużo opowiadać...
Майор:
Hm.,, Panie tego... Nasze wojska
Już są na milę od Żmerynki.
Galic... czy tego, Małopolska,
Jest już spokojna...
Піп: (зітхаючи)
Bogu dzięki...
Майор:
Petlura uciekł do Trockiego,
Ze sobą wziął Starosolskiego,
I jeszcze kogoś.
A hołota, chłopstwo rozkradło mnóżstwo złota
I poszło sobie...
Tam za Żmerynką i Winnicą
Stoją w gubernii podolskiej
Ci ukraińcy z Małopolski
Z swoją piechotą i konnicą...*)

Я вмисно зацитував цей вірш, який свідчить, як мало ми орієнтувалися. Фактично ми були переконані, що Петлюра здався червоним і про його "союз" з Польщею ми рішуче нічого не знали.

Аж лист нашого командіра до часів денікінщини, отамана Осипа Букшованого, що в той час працював підпільно в революційних організаціях на Поділлі, висвітлив нам чимало. Листи привозили звичайно під-

*) Це уривки з драматичного етюда "На св. Андрея". На жаль рукопис взяли в мене "повстанці", як я попав пізніще до них в полон. **М. І.**

пільники-більшовики. Тов. Букшований інформував нас точно про "союз" Петлюри, про близький кінець "побідоносної" добровольчої армії, та взивав і підчеркував, що ми можемо і мусимо орієнтуватися *тільки* на Червону Армію. Пригадую собі добре його плян, який він описував в одному з листів: Перетягнути бриґаду в околиці Бердичева і там перейти до червоних.

Але здійснити цей плян помимо найкращої волі було неможливо. По перше, ми були безсильні. Здорових людий на цілу бриґаду було не більше, як 200, а тисячі або боролися з смертю, або були після недуги і не в силі не тільки йти, але навіть їхати. По друге, наші всі коні ледво держалися на ногах і гинули з голоду не менче, як люди. Від селян ми підвод не могли надіятись, на це треба було збройної сили. По третє, штаб армії був-би не дозволив на такий маневр і певно вислав-би проти нас останки узброєних сотень, або й денікінців. А ми не були в змозі прорватися силою.

Аж одного вечера наше звичайне-тифозне життя перервала нова подія. В Браїлів прискакав над вечір відділ галицької кавалерії, на чолі з офіцером німцем. Це були останки кінноти 1-го корпусу. Від них довідалися, що вони утікають перед — більшовиками. Ранком за Козятином, вони мали короткий бій і утікли, поминаючи Винницю, де був штаб армії, і пригналися аж в Браїлів, 40 верств за Винницею. (Як ми опісля міряли їх дорогу на карті, то ствердили, що славні кіннотчики за 9 годин їзди (утечі) по болотнистих дорогах, зробили 100 верств!) Офіцер-німець, досить переляканий і заболочений, росказував, що на них напали за Козятином на фронті якісь мужики-більшовики і дали такого прочухана, що "полк" мусів утікати. А за "мужиками" йде сила реґулярного війська і завтра—після завтра будуть в Браїлові.

Як-не як, а на нас всіх найшов жах. Виховані на контр-революційній пресі та ріжних балачках, ми уявляли собі Червону Армію, як щось страшне і були певні, що червоні поріжуть всіх нас поголовно. (Бодай істнувало загальне таке поняття, про одиниці не згадую.) І тепер перед нами стало ребром питання: що далі? Відступати? Куди? І як? Військо хоре, тисячі людий, без найменчих ліків борються з смертю. Куди-ж йти і чи йти?

Ночею по телєфону ми одержали з штабу армії звідомлення, що денікінська армія розбита в прах під Орлом і відступає з неймовірно бистрою швидкістю.

Ніч була тріволна, бо кавалєристи-утікачі пробували ще улаштувати жидівський погром, але це невдалося їм. Ограбили тільки бідного кравця.

На другий день командір бриґади Б-ч скликав військову старшинську нараду. Це було 20 грудня 1919 року. Нарада відбулася в жидівській школі і її цілею було висвітлити, що робити дальше. Чи відступати з денікінцями, чи ждати на червоних?

Виступало богато людий, але загальний настрій був, щоб не йти з Денікіном. Пригадую собі, як говорив боєвий-залізний артилєріст Др. Воєвідка Ярослав:

— Доки ми будемо проституткою? Доки будемо віддаватися одним, то другим?

А скромний четар т. Степан Мельничук, з червоним бантиком на шапці, сміливо заявив: — Моя думка не йти, а ждати на Червону Армію тут.

І він не пішов. Залишився.

Вкінці-кінців по довгих суперечках було вирішено залишити біля хорих малу частину здорових людий для піклування, а решта, хто може, буде відступати після вказівок штабу армії.

22. грудня 1919 ми вирушили в дорогу. Дивний

був це похід. Підводи без кінця і міри. Дохлі конята тягнули понад сили роскислим болотом вози з усяким непотрібним часто хламом. А на кожній підводі сиділи скулені, прикриті ріжними тряпками стрільці, що виглядали, як трупи. Це ті "щасливці", що перейшли крізу тифу, але не зовсім здорові. Пішком тягнулося кількасот вимучених, обірваних людий. Боєва вартість тих людий рівналася дрібній комашці, що заміряється вбити слоня. Це розуміли дуже добре селяне, дуже ласі на грабунок кожної відступаючої армії. Але нас не чіпали, мабудь жаль було.

Ночували по селах. І де не прийшли, там заставали вже хорих стрільців инчих галицьких частин. Розуміється в кожному селі ми лишали після нічлігу значну частину нашої бриґади .

Всі були зневірені, розбиті до краю. Хоч теши кілки на голові, нам байдуже. Куди йдемо, чого, — все це байдуже. Аби йти.

Штаб армії прислав нам добру вязанку відозв до населення. Відозва була писана хитромудро галицьким офіцером, але анонімна, від "щирого українця". По скільки пригадую собі, "щирий українець" давав за примір українським селянам галичан, як то вони терплять за самостійну Укр. Народню Республіку і взивав разом з ними повстати та утворити сильну армію. Цю відозву тихцем роскидали офіцери по селах, але вона служила тільки на "курітельну бумажку". Впрочім, мова в ній була дуже "ц. к. ради школьней-крайовей" і розумніщий селянин моментально догадувався, що братів-галичан хвалить не "щирий-українець-наддніпрянець", а таки брат-галичанин.

Це були одні з останніх спроб галицького командування "розбудити народні маси". Та маси спокійно

або вилежувалися в теплій хаті на печі, або чигали, щоб захватити щонебудь з обозу, або — "купити".

Не зайвим однак згадати, що вже в Браїлові, а потім навіть по селах, ми зустрічали малі українські відозви "Подільського підпільного Революційного Комітету" більшовиків до "товаришів-галичан", в яких згаданий Комітет взивав стрільців не відступати за денікінцями, а лишатися на місці та лучитися з Червоною Армією. Він звертався теж до офіцерів, ґарантуючи їм життя. Ця відозва мала чималий вплив. Багато стрільців залишалося по селах, а між відступаючими втілялася чимраз глибше ідея злуки з Червоною Армією.

Ми відступали через Тульчин на Тростянець, до м. Бершаді, що граничить з Херсонщиною. Неприємно згадувати ці дні. Страшні вони. На дворі туман, болото. А ми тягнемося з повішеними головами і не знаємо куди, чого? Коні падуть, здихають по дорогах. В болоті залишаються підводи без коней. Хорі вмирають серед поля, в лісах. Їх залишають на болоті і далі. А кругом поля-поля і туман. Ні живої душі, тільки одні мовчазні галичани тягнуться, як недобитки, як каторжане на Сибір. Не чути ні гомону, ні співу. Тільки вйокання і гулюкання на коней.А на возах, апотеоза галицької армії: трупячі обличча, запалі очі, тонкі, страшні постаті в лахміттях. Цю велику траґедію може зрозуміти тільки той, хто переживав її. Тисячі людий роздітих, роззутих, хворих, без притулку, без ніякої надії. Коли мені хтось скаже, що людина не може стратити зовсім надії, я йому відповім: брехня! Був час, де не було найменчої надії в людий. *Найменчої* кажу. Не було до чого надіятися. Одинокі, чужі, серед безмежних просторів України, безборонні, розбиті люди могли про одно мріяти: відпочинок. Про хату, тепле одіння, теплу страву. А більш рішуче про нічо.

В 1-ій бриґаді У. С. С., як я вже згадував, денікінщина майже не була відома. Ми не мали нічогісінько спільного з добровольцями. Звичайно, ми думали і відносились до них так, як повинні і нашим бажанням було, щоб з них не стало сліду. По правді, відступаючи за ними, ми відступали по інерції, самі не знаючи чого. Таж ясно було, що Денікин пропав. На нього в нас й не надіялися ніколи. А червоні? Нехай я буду щирий. Перш усього ми не мали поняття, що таке Червона Армія, а більшовизм взагалі. Ми не знали таких елєментарних понять, як Соціяльна Революція, або Комуністична Партія. Виховані в сліпому націоналізмі, до того, всі люди молоді, що по правді виросли у війську, бо 16—18 літніми хлопцями поступили в армію і були в ній вже 6 років. Армія була вірною копією буржуазних армій, де вояк є манекіном, машиною, а не громадянином. Потім ріжні видумки про звірські убійства, різні, грабіжи і т. д. більшовиків. Словом, ми думали, що більшовики, це якісь люди з одним оком. Люди, не такі, як ми. Кромі цього, ми не знали, як відносяться вони до нас. Не знали, чи приймуть нас та що зроблять з нами. Вправді бригада У. С. С. майже не воювала з ними на фронті ніколи, а переважно з Денікіном, але це не важно. Важно то, що злука з червоними була для нас хоч близька, але неясна і жахлива. А офіцери найбільше турбувалися: що зроблять з нами?

Треба також зауважити, що Червона Армія під час своїх боїв з галицькою ще в літку 1919 р. страшенно погано мала наладжену пропаганду. Вправді попадали часом відозви і ґазети, але звичайно російські, яких галицький стрілець не розумів зовсім, а офіцер теж дуже мало. А по моїй думці, добре наладжена пропаганда на фронті була-би розложила або перетягнула

галицьку армію на бік червоних ще до Денікіна. Та в той час Червоній Армії було зовсім не до пропаганди. Вона була окружена з усіх боків ворогами і напружувала всі сили, щоб оборонити себе.

Пригадую собі, як підчас нашої мандрівки на полудне, в одній сільській крамниці я перечитав "деклярацію нового уряду У. Н. Р.". Осідком цього "уряду" було містечко Літин на Поділлі. Пригадую собі, що підписані були між инчими "отаман" Шепель, з галичан Др. Макух Іван, Др. Гірняк Никифор і ин. Але зовсім не можу пригадати собі змісту "деклярації" цього воздушного "уряду", цеї непотрібної "містерії буфф".

Але влади по селах, а навіть повітових глухих містах, віддалених від залізниці, не було ніякої. Просто безвладдя. Нікого не знають, нікого не признають, живють, тай тільки. Село все має, в нічому не бідує. Хліб свій, полотно і сукно своє, сало і мясо своє, ще й самогонка. Немає нафти, але й без цього обходяться. Світять олієм, маслом, або просто скипками. А нема сірників, то держать в печі вічний вогонь. Дров, скільки хоч. Всі ліси довкола винищені до тла. Село завалене деревом. А часто, навіть телеґрафні стовпи позрізувані. Не тому, що немає чим топити, а просто тому, що чогось вони колять око. Пригадують минуле.

По довгих скитаннях наша бригада приплenталася до села Берлівки, 3 верстві від містечка Бершаді, де стояв штаб II-го корпусу, в який тепер і ми входили. Життя поплило дещо живіще. Тиф ґрасував, але вже менче. Вмирало ще чимало людий, та більшість перехворіла і приходила до здоровля. А події змінялися, як в кіноматоґрафі. Денікінці розбиті, утікали ріжними шляхами до моря, не ставлючи ніякого опору, а галицька армія залишалася на місцях. Але перед нею

назріло питання: що робити? — і його треба було за всяку ціну вирішити. В цей раз було два виходи: або перехід в Румунію або злука з Червоною Армією. За першим був штаб армії і значна частина офіцерів, за другим стрілецька маса і поступовіщий офіцерський елемент. Однак не можна сказати, щоб стрілецька маса в той час ясно замарковувала своє становище. По перше, вона рішуче не мала найменчого поняття про більшовицьку ідею. Напротів, стрільці знали з оповідань сільських куркулів самі від'ємні інформації про червоних і головно ті, якими все оперували вороги більшовиків: — "Комуна, значить, що твоє, то моє, а що моє, то не твоє". і т. д. Або "Кому на, а кому ні". По друге, галицький стрілець був здісціплінований вояк. Він вихований в атмосфері німецького мілітаризму і хоч офіцер не дуже був для нього симпатичним сотворінням, всетаки він слухав його, а до того на Україні, на "чужій" йому території, де треба було держатися разом. З стрільця зробили сліпе знаряддя, якому крий-боже мішатися в політику. І стрілець ждав, що прикажуть йому. Скажуть йти в Румунію, частина піде, більша половина розбіжиться по українських селах. А скажуть злучитися з більшовиками, він залишиться. Чого йому боятися? З Івана ніхто його не скине...

Треба згадати, що ще давніще, починаючи з початку січня 1920 в Коші У. С. С. гурток соціялістів і бувших галицьких радикалів, а також молодих драгоманівців улаштовував на кватирі т. С. Б-а дискусійні вечері на тему більшовизму. З цього в невдовгому часі виріс сильний — перший комуністичний гурток в Бригаді У. С. С., який повів поміж стрілецтвом відповідну аґітацію за злукою з червоними. Але хоч члени гуртка всеціло прагнули злиття з Червоною Армією і в цьому напрямку вели роботу — по правді ломили собі голови

цілими ночами над де-якими питаннями. Ніякої комуністичної літератури не було і бідні люди намагалися самі вияснити неясне. Ну, злука з червоними. Ясне, як день, що вона необхідна для нас, бо тільки з Червоною Армією зможемо прийти і визволити Галичину. Але — але як погодити: Ми, галичане, виховані в націоналізмі, а тут нараз приходить інтернаціоналізм. Що-ж тоді з національною культурою?

Всі думали, думали і нічо не видумали. Старий член радикальної гал. партії т. Др. Ч-к вдарив себе по лисині і сказав:

— Маю 35 років, але дурний! Я спеціяліст по земельному питанню, свої зуби проїв на ньому і одно знаю, що кращого земельного закону, як видали більшовики, світ ще не знав. Але в цьому питанні, як погодити національну культуру з інтернаціоналізмом — я не втну! Заріжте не знаю.

Аж одного дня обличчя і лисина т. Ч-а пояснілили небувалою ясністю. Він розвязав трудне питання. В руках наказ Червоній Армії, що йшла на Україну, за підписом Лєніна і Троцького. (Т. Ч-к дістав її від якогось підпільника — комуніста.)

— Тут ясно! Тут все ясно, як на моїй лисині! — кричить т. Ч. і почав читати. В наказі взивалося Червону Армію (між инчим), щоб берегла і не нищила національну культуру і її здобутки, бо національні культури творять інтернаціональну і т. д. і т. д.

Радости не було кінця.

Рівночасно заснувалися комуністичні гуртки при штабі бригади У. С. С. під назвою: "Комусс" — "Комуністи Українських Січових Стрільців". Тут-же склався і в перше відспіваний "Гимн Червоних У. С. С.-ів":

Сміло товариші разом,
Станьмо в стрілецьких рядах.
Нашим найвищим наказом,
Влади радянської стяг.

Довго в кайданах ми гнулись,
Довго нас голод вбивав,
Лютії злидні минулись,
Час воскресення настав.

Всі ми післанці бідноти,
Діти Поділля, Карпат.
Зброї не зложим своєї
Доки живий ще наш кат.

Всі ми борці Усусуси,
Ми не відаєм про жах.
Шляхту в основах порушим
І розібємо на прах.

У вишколі У. С. С. вів роботу т. В. К-к, В. К-й і ин. *Все це було півтора місяця перед злукою з Червоною Армією.* З цих примітивних гуртків виросли опісля міцні орґанізації, що дали чимало свідомих працьовників.

І ці гуртки були першими підпільними комуністичними орґанізаціями в галицькій армії.

Бригада Усусусів від початку перша катеґорично заявилася проти переходу до Румунії, а за це злучитися з червоними. На Усусусів орієнтувалися й инчі корпуси. Було вислано в той час делєгацію до Винниці, яка була вже в руках червоних. Але штаб армії, який находився під той час або в Балті, або скоріще в Бірзулі, таки намагався "приказати". І приказав пе-

реходити частинам в Румунію. Однак дуже розчарувався. Штаб II-го корпусу відповів, що не признає вже наказів штабу армії і не слухає. Про це довідалися й инчі корпуси і зробили це саме. Штаб армії сів на мілині.

В галицьких частинах блиснула надія повороту в Галичину, з Червоною Армією. І хоч як залицялися до галичан ріжні "повстанці", щоб перетягнути їх до "армії" ґенерала Омеляновича-Павленка, що бродив з повстанцями по Херсонщині і обіцяв боротися з червоними — галичане не дались намовити себе, помимо того, що кличі Павленка в той час були близщі їм, як більшовицькі. Але галицька армія шукала *чогось реального.* Вона хотіла опертися на твердий ґрунт. Відітхнути, набрати сил, віджививтися, з'organізуватись і вдарити на Польщу. Червона Армія давала таку запоруку.

Ми знали, що червоні зближаються, і що завтра певно будуть в нас. І якийсь широкий-туманний переляк охватив нас всіх. Ми, що стали перед неминучим фактом — майже в останній хвилі по заячому струсили. Пригадалося страшне слово "більшовик" перед яким дрожав світ. І ось, завтра, ми, европейці, (галичане все вважають себе европейцями!) станемо біля них, зреалізуємо нашу злуку. І як приймуть вони нас? Чи не будуть різати, грабити? Про них, як про дикунів, так багато писала преса і в Галичині і в Відні, і в Кам'янці. Наводили факти, з датами, з... Ну, господи! І невже завтра ми...

Та годі було думати. Не хотілося. Я радився з товаришами, що робити з архівом "Пресової кватири У. С. С."? Більшовики певно знищать його — так думали ми. Не зоставалося нічо инчого, як викопати в хліві яму і закопати там весь архів. І ми почали ховати не тільки свої власні книжки, але й зброю, краще одіння,

накривала і т. д. Звичайно такого переляку не було між стрілецтвом, яке нічо не мало і якому було байдуже. А де-які й раділи, що пани-офіцери такі стурбовані.

Ніч була страшна і з нас мало хто спав. Перш усього телєфон не втихав. З ріжних боків і команд питалися, чи ще не прийшли? Віддалені від нас на 40—50 верств частини питали, що робити. Ми підслухували розмову штабу 1-го корпусу з Чечельника, з штабом II-го корпусу в Бершаді.

— Що-ж ви робите? — питав I-ий.

— Ждемо. А ви? — відповідав II-ий.

— Ми не знаємо. А що думають Усусуси?

— Вони залишаються.

— Значить і нам нікуди йти — говорив I-ий.

І знову дзвінки, гальокання, питання. Подзвонила якась мала військова частина висунена на північ від нас і сповіщає, що в неї вже більшовики. Ми чомусь червоніємо біля телєфону, а по тілі пробігає горяч, а за нею морозна дрож.

— Є вже в вас? — допитуємся.

— Є.

— А які вони?

— Ну, люди.

— Нічо не беруть?

— Нічогісінько.

І в голосі того, що вже бачив, чується спокій, і якась насмішка над нами. Їм добре сміятися. В них кріза минула, а ми ждемо... Ой тото ждемо...

Нараз тишу ночі перериває гарматна стрільба. Вискакуємо на двір. Стріляють на сході, за м. Бершадем, верств 6 від нашого села Берлівки. Нас охвачує непевність і перша зневіра руйнує всі мрії — пляни. Бригада в строгому поготівлі. Біля штабу скоростріли. А

на довгій тичці над школою (там був штаб), якось ліниво повіває дівоча темно-червона запащина, замість червоного прапору.

Канонада втихає. Ми питаємо телефонічно штаб II-го корпуса в Бершаді, в чім діло? Заспокоюють нас і кажуть, що командір одної бриґади отаман Шашкевич таки не міг діждатися червоних, не видержали нерви. Взяв жінку та декількох кавалєрістів, тай почав утікати. Трохи пізніще довідались про це його артилєристи й почали стріляти за ним з гармат, догадуючись ночею, в якому напрямку втік, командір. (Але гармати нічо не зробили йому і він таки втік.)

Ранком з Бершаді телефонують, що червоний полк прийшов. А в нас, в Берлівці, хоч-би один червоноармієць на показ був. Щоб заспокоїв нас. Ждемо до полудня, — немає нікого, ждемо до вечора, нікого. Аж десь біля 9-тої години вводять наші вартові узброєного козака-гайдамаку, в чорній шапці, з довгим червоним шликом. Ми остовпіли. Що за чорт! Таких гайдамаків ми бачили тільки в Петлюри, а тут... Питаємо, що за один? Каже, що він з дивізії Червоного Козацтва, яка стоїть в Умані а він зараз їде на 4-ох дневний відпуск до дому, десь недалеко від нас. Провіряємо документи — правильно. І аж від нього довідалися ми, що в той час, як Петлюра переходив в осені 1919 р. до Польщі, червоношличники, якими командував отаман Волох, перейшли до Червоної Армії.

На другий день ми не втерпіли. Сіли на підводу і їдемо в Бершадь. Доїзджаємо до місточка і бачимо на вулицях гуртки солдат. Солдати, як і наші, тільки в звичайних руських шинелях і папахах, на яких пришпилені широкі червоні стрічки. Стоять спокійні, поважні, а наші хлопці вже з ними, як давні знайомі. Червоноармійці поводяться з усіми дуже культурно і

це, головно наших офіцериків, страшенно врадувало. А офіцери, як-би нічо не було. На рукавах давні відзнаки — золоті нашивки, на шапках золоті тризуби, кавалєрійські куртки обкручені золотими шнурами. Червоноармійці тільки дивляться, але ані слова не кажуть.

Всетаки менш більш відомі умови злуки. І стрільці і офіцери знають, що офіцерство знесене, а заведено командний склад, без степенів і відзнак. Офіцери хоч трохи, хоч день-два довше хочуть поносити свої відзнаки. Жаль прощатися. І соромно перед стрільцями. А стрілець так злобно, так ядовито підсміхується...

Попри нас йдуть якісь дівчата. Надїзджає санками і сам поганяє коні бувший поручник О. з II-го корпусу. Дівчата мабудь знайомі йому, бо порівнавшись з ними, О. заспівав іронічно:

Вчора був поручник
Ваше благородя,
Сьогодня підводчик,
Зовуть мя Володя!!....

І цьвяхнув коні батогом, так сердечно і так зручно.

Повільно минали дні, а змін майже ніяких. Аж одного дня телєфонують з корпусу, що саме приїхав комісар галицької армії і по полудні приїде до бригади У. С. С. Вістка ця впала, як грім. В штабі зашуміло.

— Комісар! Комісар приїде!

Слово комісар було дуже страшне і високе. З оповідань тих, що вже бачили більшовиків, ми знали, що "комісар, це найвищий пан". Не дивниця-ж, що всі стрільці і старшини аж до вечера чистили, як зеркало, черевики, милися, а в школі замітали.

В означеній годині зібралися стрільці в одну салю

школи, а офіцери ждали на ґанку. Нараз на скруті вулиці показується візок. По сінях і салі йде гомін:

— Їде! Їде!....

Візок заїхав і з нього висідає простий чоловічок, скромно одітий, в куртці з шинелі і баранковій шапці, літ 24. Офіцери ведуть його в штаб. Всі знайомляться з ним, придивляються. Не жарти! Комісар армії!!

Нараз четар В—ський підходить до комісара, бє його дружньо по плечі і кричить:

—А шляк-би тебе трафив Іване! Та ти комісар, а я так тремтів, доки ти приїхав?

Комісар Б-ук усміхнувся і щиро привітався з своїм шкільним товаришом, з яким колись ходив до станиславівської ґімназії. Але для нас це було неприємне. Ми росчарувалися. Ждали комісара, а приїхав товариш В-ського, родом з Товмача, такий-же галичанин, як і ми. І що він зможе сказати нам?

Командір бригади т. Н-ський відкрив 1-ий мітінг і привітав комісара Івана. Потім почав говорити комісар. Він вже кілька років служив в Червоній Армії і визнавався у всьому добре. А знав теж і галичан, бо сам ним був. Говорив розумно і хоч не мав великого дару мови, але присутні слухали його з величезною увагою. Він перш усього пояснив, що таке соціяльна революція, потім чого хотять більшовики, за що боряться, з ким і який державний устрій в них. Словом старався нам сказати все найпотрібніще і цікаве. А ми слухали і очі відкривалися нам. Як гриби на дощі, так після промови росли нові галицькі українські більшовики.

Бо й як-же не бути більшовиком? По словам комісара, вони боряться за визволення працюючих, робітників і селян, зпід буржуазного ярма. Нищать суспільну несправедливість, — клясову нерівність. Забірають фабрики капіталістам і дають робітникам. Землю бе-

руть в панів і дають бідним селянам. Признають самоозначення народів, а також українську соціялістичну республіку, мову і народ. Хіба-ж нам треба більше? А вони сила! Комісар каже, що 6 міліонів має армія. Та ми з нею роспорошимо польських панів за два дні.

Перше зерно було засіяно і — приймилося. З кожним днем бригада Червоних Усусусів большевичіла. Та не так було в неусусуських частинах. В бригаді У. С. С. не істнувала така безодня поміж стрільцем і офіцером, як в инчих частинах. В. У. С. С. стрілець не був таким автоматом, як в неусусуських частинах. І може тому з першого "червоного" дня усусуське офіцерство злилося майже не допізнання з стрілецькою масою — а в инчих частинах напротів. Офіцерство підняло голову і боронило, хоч язиком своїх прав.

— Який я тобі товариш! — говорив він стрільцеві. — Що то я, з тобою разом свині пас, чи що?...

І що-ж бідний стрілець? Мовчав. Слухав пана поручника, сотника. Бо й справді. Як-то він, Іван Запічник з Вербовець, що пас корови і возив гній, або служив в панському дворі за форналя, тай буде казати панови сотникови, що покінчив так богато шкіл і вміє по-німецьки "товаришу"? Хоч вбийте, а не скаже.

Але слово "пан" строго було заборонено. І помимо всього в частинах стрільці по давньому говорили офіцерам. А вже між самими офіцерами, як хто хотів пімститися і вколоти нпрм. полковника, то приходив і починав рапортувати:

— Товаришу полковник...

Це була велика обида для полковника, але офіцер, який опирався на закон, був оправданий, хоч слово "товаришу" він сказав вмисне. Яка страшна пімста!

Мушу зазначити, що цього зовсім не було в бри-

гаді Усусусів. Слово "товариш" було там від 1914 року в щоденній мові і офіцер ніяк не кликав стрільця, тільки: "товаришу!". А з скасуванням слова "пан", стрільці невимушено та просто говорили своїм начальникам: товаришу полковий (а не полковник), тов. курінний, тов. сотенний (а не сотник), тов. четовий(а не четар) і т. д.

В перших днях березня 1920 року приїхав в корпус до Бершаді, (назначений командуючим галицькими червоними частинами Василем Порайком,) — тов. Струхманчук Яків, на посаду політичного комісара (політкома) 1-шої бригади Ч. У. С. С. Сам Струхманчук, відомий артист-маляр, і чудовий карикатурист, а від 1914 року був в Усусусах. Якось випадково довелося йому взяти на себе таку трудну задачу, як політичний контроль, орґанізацію і провід червоною бригадою. І ціле нещастя було в тому, що т. Струхманчук визнавався в тодішній ситуації не більше, як кожний з нас. Він-же недавній поручник Усусусів і більшовиком став тижднів два скоріще, як всі ми. Людипа енерґійна, розумна, але... але на нещастя страшенно нервова, або як в нас кажуть "раптус". Не можна сказати, що для нього була чужа соціялістична теорія. Він був знайомий з нею так, як кожний розумний-поступовий інтеліґент, що цікавиться "для себе" всіми суспільними науками. По професії художник, учень Паризької Академії малярства, а в час революції не злий журналіст. Але комуністична ідея була йому відома поверховно. Події страшенно бистро розвивалися і т. Струхманчук, що працював днями й ночами, як віл, зубрив в вільних хвилях програму комуністичної партії та радянський устрій. В штабі армії, де вже істнував "Революційний Комітет червоної галицької армії" (Ч. У. Г. А.) в Балті, йому дали короткі інструк-

ції, які Струхманчук зрозумів, але у виконанню їх не мав ґрунту під собою. Кромі цього, щоб не підірвати свій авторітет, він ніколи не зраджував, що для нього багато не ясно, а в своїй роботі робив несвідомо масу помилок, мішався, де треба й не треба, замучував фізично себе й людий, словом, закипів хаос.

По правді робота була страшна, ґіґантська і я сумніваюся, чи з нею могла-би справитися людина більш ознайомлена з комуністичною ідеєю, як т. Струхманчук. Галичане — люди, що виросли в зовсім инчій атмосфері і політичне життя України та Росії були для них незрозумілі, чужі. Галицька армія, збудована на буржуазних підвалинах, в ніякому разі не могла відразу приняти новий устрій Червоної Армії. Для неї це було за тяжко. Потім той національний патріотизм, в якому виростали цілі покоління галичан. Пригадую собі, що з жовтоблакитною краскою люди не хотіли пращатися і новоз'організований штаб бригади перемалював свою вивіску з жовтоблакитної на червону, але все таки червона таблиця була обведена тонкими жовтоблакитними рамочками. Хоч трошки, аби було.

Бувало, що де-які частини вивішували "коаліційні" прапори: червоний і жовтосиній, а б. офіцери, (а навіть стрільці) починали носити золотого тризуба на червоній підкладці. Часами і архангел Михаїл був примушений спочивати на червоному сукні. Словом націоналістичні традиції вривалися повільно, постепенно, але найменче від примусових наказів, які без сумніву були-би викликали реакцію — вмисне ношення.

Цьому не можна дивуватися, а як взяти під увагу, ще й аґітацію офіцерства і галицьких попів, що були серед стрільців, то ясно, що инакше не могло бути. Селянство українських сіл приняло злуку галичан з червоними спокійно. Часто й казали:

— Як вже галичане перейшли до большевиків, значить це добре. Бо галичане люди умні, образовані і знають, що роблять.

В цьому періоді галицька армія різко поділилася на два табори: стрільців і офіцерів. Стрільці станули на більшовицькій плятформі, офіцери держалися давньої орієнтації і ніде правди діти, аґітували між стрільцями проти Червоної Армії.

—Та які ми большевики — говорили вони. Таж ти подивися один з другим на їх армію. Хіба-ж це армія? Дядьки в шинелях і кожухах, а ми військо. Ми люди розумні, не дикуни. Ми розуміємо, що не може бути, щоб всі були рівні. Старший мусить бути. А вам стягають з шапок українські тризуби, не дозволяють синьо-жовті прапори. А за що-ж ти боровся один з другим? Наших духовників забирають від вас, боронять правити служби божі, говорити проповіди. Ваших командантів, офіцерів, скидають з посад, забороняють їх відзнаки...

А стрільці слухали, і звичайно потакували, але тихцем підсміхалися:

— Припекло пана, дуже став добрим. Просвіщає...

А инчі говорили:

— Синьо-жовтий прапор в нас не відобрали. Він сполоканий нашою кровю і став червоним.

Тиха але завзята боротьба в частинах кипіла. З одного боку офіцерство, з другого політичні робітники і стрільці.

В той саме час переводилася реорґанізація галицької Червоної Армії. Три дотеперішні корпуси переіменовано в бригади і утворено з кожної давньої бригади полк. Бригада мала три полки піхоти, полк кінноти, легкий, важкий, артілерійський дівізіон, технічний

відділ, інтендантство і т. д. З другого корпусу утворено теж бригаду, в яку увійшла дотеперішня бригада У. С. С., а також давня 3-тя бережанська і 7-а бригади, як окремі полки. Разом, з тиловими і технічними частинами 8 тисяч людий. Бригада приняла назву: "1-ша галицька бригада Червоних Українських Січових Стрільців" (Ч. У. С. С.). Перший полк творили давні Усусуси, другий і третій неусусуси. Командіром бригади був назначений спершу був. полковник ґенер. штабу німець Шаманек, людина незвичайно здібна, як військовий стратег і чесна, але через тиждень його замінено молодим б. сотником Білінкевичом, а Шаманек був назначений начальником штабу.

Політичний комісар (політком) бригади т. Струхманчук не міг дати собі ради і шукав помішників. Кромі цього йому треба було назначити в кожному новому полку комісара, а в курінях і сотнях політичних робітників. І Струхманчук покликував до політичної праці відомих йому соціялістів, чи соціялістуючих Усусусів. Вони й були назначені комісарами.

Закипіла робота. Заклекотіло в частинах від голосних мітинґів. Почали виринати незнані дотепер добрі політичні робітники з стрілецької маси. Офіцерство держалося з боку, осторонь.

Дуже легко переходив цей перелом світоглядів в 1-ому полку Ч. У. С. С. Майже все бувше офіцерство приняло нову ідею щиро і не то, що не аґітувало поміж стрільцями проти неї, але напротів, читало комуністичну літературу та освічувало стрілецтво.

Перелом цей відчувався дуже добре в цілій армії. І мабудь найлекше, майже непомітно перейшов він в 1-ому полку Ч. У. С. С. На скільки завзято націоналізм галицької армії боронив свої позиції, нехай послужить факт, що в Балті, де находився головний штаб червоної

галицької армії, виходила ґазета "Перелом", як офіціяльний орґан армії, видавана в чисто національному дусі і навіть не поміщувала, (як це звичайно робили всі червоні ґазети) гасла: "Пролетарі всіх країн єднайтеся". Пригадую собі, що там був поміщений вірш Р. К. до *всего польського народу:*

.....Народе подлий!
Ще кістки твоїх замучених синів
Не спорохнявіли в Сибірі,
А вже не хочеш дати нам
Дихнути вольними грудьми,
І пхаєш в казамати сірі.
....А у новій семї славян,
Яких з'єднає Світовид,
Ти не найдеш для себе брата.
Бо від прозрівших москвитян,
На вічну ганьбу і на встид,
Переберещ ти гідність ката....)*

Галицький поет зовсім не зважав на суспільні кляси, а приписував всю вину за поневолення Галичини цілому польському народові, називаючи його под лим. І це свобідно друкувалося в ґазеті, яка повинна була розбудити в гал. армії клясову свідомість та вигнати сліпий шовіністичний націоналізм.

По двох чи трьох числах "Перелом" був закритий, а орґаном Ч. У. Г. А. став: "Червоний Стрілець".

Головне командування, як можна догадуватися, думало дорогою еволюції зробити з почервонівшої галицької армії — правдиву Червону Армію. Бо тільки цим можна пояснити його лагідне, білорукавичне по-

*) Цитую з памяти по трьох роках, і не ручу чи вірний рим **М. І.**

ступовання. По правді справа була страшенно важка. Між офіцерством і стрілецькою масою стала безодня, а її поглиблювали ще більше аґітатори-комуністи на військових мітинґах. Але офіцерство, той стовп національного шовінізму, хоч перелякане, все таки вперто та завзято вело свою струсову політику. Тихцем говорило воно стрільцям, що армія була примушена перейти до червоних, та що це тимчасовий порядок. Головне командування не рішалося зовсім усунути з частин суспендованих офіцерів і залишило їх на давніх посадах, тільки непевних "чистило". А чистило дуже простим способом: бригади висилали ненадійний офіцерський елемент в Балту чи Бірзулю, де була для них устроєна станиця. Сотні офіцерів, вичищені та вифранчені нічо не робили, одержували добрий харч і — критикували. Правда, ще сьогодня час від часу, де-які з них роблять себе "героями" і заявляють, що їх мали розстрілювати. Це дуже нахабна брехня, бо всіх їх тільки ізолювали від стрілецтва і в будуччині задумував штаб Ч. У. Г. А. виправити станицю в Київ та використати бувших офіцерів, як спеціялістів в тилових частях.

Окрім офіцерства, була в галицькій армії ще одна каста: військові попи. З цими вийшла ціла комедія. Помимо заборони, вони рвалися правити служби божі, сповідати, "проповідувати боже слово". Забрати їх куди-небудь було невигідно і з них поробили вчителів грамоти по полках. Але це була велика помилка. Попи залишились попами і багато туманили стрільців Хоч де-які поводилися згідно з наказами, а я особисто знав двох старших попів, які зовсім збольшевичіли і зірвали за собою всі "святі" мости. І аґітація цих "прозрівших божих слуг", давала добрі успіхи, так поміж стрілецтвом, як і населенням.

Була ще одна пекуча справа, яку дуже відчували і головне командування Ч. У. Г. А. і всі політичні робітники: це недостача свідомих, досвідчених партійних робітників. Майже всі вони вербувалися з самих галичан, вправді людий без сумніву ідейних, але свіжих, незагартованих, що поза роботою пізнавали "істину" своєї праці. Тоді ще істнувала українська партія боротьбістів (ліве крило з есерів), але їх не присилали в армію. Російських політ. робітників теж не давали, бо це без сумніву було-би викликало велике негодування серед стрілецтва та шалену аґітацію з боку ворогів. Вправді було в армії кільканайцять українців-комуністів, але це було за мало. Порошинка піску на дні моря.

Знаю, як було в 1-ій бригаді Ч. У. С. С. Тов. Струхманчук ходив, як труп. Він майже не спав ніколи. Свідомий своєї відповідальности за бригаду, він нікому недовіряв. Всюди заглядав сам. Всюди мішався. І при тому нервувався. Хотів, щоб протягом одного-двох тижднів зникнуло все це, що виростало літами. Але що це було природно неможливо, він гарячився, злився і — робив масу помилок. Незадовго він став пострахом для людий і зражував собі багато прихильників. В цьому годі винувати т. Струхманчука, бо безперечно він був (і до сьогодня є) ідейною людиною. Але його темперамент надавався скоріще в инчому місці, а не на посаді політичного провідника і виховувача 8-ох тисяч людий, які не були в силі спалити всі старі мости за собою одного дня і то серед таємної, але ще досить впливової залежности від офіцерства.

Пригадую шевченківський концерт в м. Бершаді. Саля набита стрілецтвом. Концерт почався співом "Інтернаціоналу". Потім хор, промова, знову хор і деклямація вірша Т. Шевченка. Деклямував бершадський хлопчик. — Як сказав:

...не встануть гетьмани,
не покриють Україну
червоні жупани —

то з бокової льожі почувся різкий голос т. Струхманчука:

— Перестати деклямувати!

На салі стало тихо, як в могилі. А потім вибухнуло:

— Деклямуйте!

—Що й Шевченка забороняють?

— Деклямуйте! Ніхто не сміє!

Але Струхманчук енерґічно заявив:

— Як не перестанете, то замкну свято.

І деклямація не була скінчена, але в салі піднявся страшенний крик. Цей поступок т. Струхманчука був добрим арґументом в руках ворожих аґітаторів, головно офіцерства і вони вміли використати його.

В полках почали рости комуністичні гуртки. (Комгуртки). Спершу вписувалося мало, але опісля більше. Згодом 1-ий полк Ч. У. С. С. мав поверх 300 членів ком. гуртка.

Не можу не згадати на цьому місці про був. сотника тов. Заліпського з Золочівщини. Знаменитий, боєвий старшина. Високий, стройний, з смілим, хмарним обличчям. Від самого початку злуки з червоною армією він всеціло віддався новій ідеї. Їздив по полках і проводив самий мітінґи серед стрілецтва. Бесідник був з нього чудовий і до стрільців вмів він говорити. Знав їх краще, як себе самого. А говорив головно про радянський державний устрій та земельну реформу. Я дуже дивувався глибокому знанню цього залізного-боєвого старшини. Але він знав і знав краще всіх.*)

---

*) Після зради Гал. Армії і переходу до поляків в квітні 1920 р. тов. Заліпський не міг пережити цеї ганьби і кинувся під колеса потягу, де на місці найшов смерть. **М. І.**

Заходами декількох політичних робітників, було видано в Бершаді добре зредаґовану ґазету: "Червоний У. С. С.". З статів пригадую собі: "Синьо-жовтий прапор і тризуб", "Що нам робити", "Червоні Усусуси аванґард галицької соціяльної Революції", Земельний закон У. С. Р. Р., вірш "Гимн червоних У. С. С." та хроніка. Ґазета вийшла з датою 15. III. 1920 і сьогодня є дуже а дуже бібліоґрафічною рідкістю.

Приблизно в тому часі приїхав в 1-шу бригаду Ч. У. С. С. головний штаб Ч. У. Г. А. з Василем Порайком, тодішнім народнім комісаром Волод. Затонським та політичним референтом Михайликом. В салі місцевого театру був улаштований мітінґ при участи тисячної маси стрілецтва. На другий день відбувся перегляд боєвих частин бригади, а через 3 дні наспів короткий наказ:

— Бригада відходить на фронт. Вагони на станції Рудниця. Перший транспорт відїде 20. III. 1920.

Та кромі цього, довкола Бершаді кружляв з своєю "армією" повстанців ґенерал Омелянович-Павленко і Тютюник. До них утікали теж масово ті офіцери, які мали за собою гріхи, або не хотіли служити в Ч. У. Г. А. Метою Павленка було перетягнути бригаду на свій бік і вдарити на тили Червоної Армії. Він прислав ультіматум, але одержав відповідь:

— Попробуємо наперед сили.

Почалися воєнні приготування. Павленко з повстанцями окружав Бершадь, який перемінився в твердиню. Ніч і день ждали Червоні полки на наступ з поля, готові з своїми скорострілами. Але Павленко, хоч мав в той час поважну силу, не рішився нападати — а подався з ватагою в Херсонщину. (В 1918—1919 році Омелянович Павленко був начальним вождом галицької армії підчас облоги Львова.)

Наказ штабу Ч. У. Г. А. виконувався. Почавши 20. III. 1920 р. відїздив транспорт за транспортом на фронт. І це була *найбільша* помилка, яку зробила радянська влада. Галицькі частини, зовсім не підготовані політично — не цілих півтора місяця після злуки, були кинені на польсько-петлюрівський фронт, разом з залишенням офіцерів (без офіціяльних титулів і золотих нашивок) в частинах. І цю помилку влада зрозуміла добре аж тоді, як галицька армія мандрувала в польські табори. Та тоді було вже пізно. Яку велику ролю могла відіграти та армія на Україні, і в Галичині пізніще! Величезну ролю! Але на це треба було часу. Треба було за всяку ціну відтягнути всі частини в глибокий тил хоч на пів року, вишколити, зреорґанізувати основно і найважніще *політично освідомити, виховати*. Галицький стрілець, той бідний селянин або робітник переймався новою ідеєю, але вона надто швидко і несподівано впала на нього. Йому треба було відповідного часу, щоб зрозуміти її і всеціло захватитися нею. Старі звички, традиції, не були знищені. Ось хочби такий факт: До комісарів (прм. полкових) стрільці відносилися гарно, любили побалакати з ними, розпитували про все. Але — вони не уважали їх своїми найблищими товаришами, які і є на це, щоб боронити їх інтереси. Стрілець привик, що його першим порадником і суддею був офіцер і по привичці звертався й тепер до нього, поминаючи комісара. А треба було викорінити ці звички, це не можна було зробити протягом одного-двох місяців, та ще й в хаосі орґанізації або й боїв на фронті.

Потім нові умовини, в яких опинилися галицькі червоні частини. Це вперш̆у чергу адміністративні порядки, нове інтенданство і т. д. Все це було дуже да-

леке для галичан і вони рішуче не могли погодитися з ним за такий короткий час.

Час і тільки *час* був виновником всего. Я (і впрочім багато людий) переконані в цьому, що як-би червона галицька армія була не кинена на фронт так швидко — то з неї була-би рішуче добра, свідома революційна армія. Та сталося. Жаліти пізно. Однак, хто зна, чи польським панам було-би так легко поневолити в друге Галичину, як-би гал. армія була літом 1920 року не в таборах інтернованих, а на фронті? І хто зна, чи через її присутність на Україні не були-би усунені ті помилки, які так густо-часто роблять де-які несвідомі одиниці? Згодом, з галицької червоної армії могли вийти тисячі свідомих українських революціонерів, політичних робітників, що вміли-би підійти до українського села та з'уміли-б належно повести його на шлях соціяльної Революції. Що мої слова правдиві, нехай послужить як доказ факт, що мої здогади зреалізував червоний галицький полк, останки з гал. армії, який істнував на радянській Україні до травня 1922 року і виповнив своє завдання найкраще, бо виховав кілька сот свідомих борців Революції, а між ними й безсмертну трійку: тов. Цепка Івана, тов. Мельничука Степана і тов. Шеремету Петра.

1-ша Бригада Ч. У. С. С. була перевезена спершу в м. Бердичів, а по кількох днях пішла на фронт між Житоміром і залізничим шляхом Бердичів—Шепетівка. На фронті, надто великому для бригади, були всі частини піхоти, кавалєрії й артилєрії, тільки важкий гарматній дівізіон ізза несправности гармат, залишився в одному з сіл біля Бердичева, 60 верств від фронту.

А на фронті ворог мовчав, не озивався.

(Тепер переходжу до мойого що-денника з тих часів.)

На передодні.

м. Чуднів на Волині 23. квітня 1920.

Командіром 1-ої галицької бригади Ч. У. С. С. назначений тов. Баран Михайло. Він в 1919 році був на підпільній роботі в Варшаві, де й попав з гуртком товаришів в тюрму. Просидів кілька місяців і виміняний за польського біскупа з Москви, повернув на Україну і обняв командування найкращою червоною галицькою бригадою. Тов. Баран для Ч. У. С. С.-ів не новий. Це наш товариш з 1914 року. Був сотником У. С. С., попав в листопаді 1914 р. в Карпатах в російський полон, зробивши це, як антимілітарист і соціяліст свідомо. Дуже цікава людина. Перш усього "чистих рук", чесний до безміру. Військовий спеціяліст з нього поганий, за це невсипущий політичний робітник, добрий партійний теоретик і ідеаліст-комуніст. При всьому цьому ніжний і романтичний. Чомусь все пригадував він мені поета. Середнього росту, з гарними, темними очима, з чорною бородою, вдумчивий і серйозний.

Штаб 1-ої бригади Ч. У. С. С. в м. Чуднові своїм порядком пригадує колишні німецькі штаби. Цілими днями в ньому кипить робота. Дзвонять телефони, вештаються вістові. Фронт від Чуднова близько, не цілих 10 верств. Рядом з штабом бригади і політичний відділ, якого начальником є тов. Бондаренко Степан Олександрович, старший член партії, українець з Харківщини і в той час член В. Ц. В. К. України. Високий,

стрункий, з великими-ясними очима, повільний в розмові і бистрий в роботі. З ним і його дружина, колишня активна революціонерка в дореволюційній Росії. Працює в нас багато. Галичане, не привикші бачити жінку при такій праці, зовсім не відчувають цього. Називають її всі "товаришка Маруся". Незвичайно симпатична людина. Невеличка, дрібна, розумна. В неї є дитина, але т. Маруся залишила її в батьків і приїхала на фронт працювати.

Сьогодня ми були на зібранні комгуртка 1-го куріня І-го полку Ч. У. С. С. Просто нехочеться вірити, як далеко поступили вперед наші стрільці. Їх не пізнати. Це вже не ті муштровані вояки-автомати, а громадяне. Спокійно і вміло розбирають ріжні політичні справи, розважно переходять програму партії, зовсім коректно проводять зібранням. Аж тепер виділяються з сірої стрілецької маси справжні таланти. Клясова свідомість росте з небувалою швидкістю.

Фронт годі задоволити літературою, хоч її привозять цілими підводами. Полкові військоми (військові комісарі) і політроби (політичні робітники) домагаються серйозної научної літератури. Стрільці перечитали основно всі брошури і хотять поважніщих — більших книг. Політроби улаштовують спільні-гуртові читання книжок таки в окопах на фронті.

Саме сьогодня відкрилася в Київі партійна конференція червоних галичан. Від кожного полка виїхало декілька делеґатів. На конференції повинні обговорити всі справи Галичини, галицьких червоних частин і вибрати новий областний комітет.

Доходять вісти, що в найблищому часі всі три галицькі бригади, дотепер розділені поміж собою, будуть злучені в одну червону галицьку дивізію.

Ночею наспіла телеґрама, що в бригаду з Київа їде нарком Затонський, політичний референт Ч. У. Г. А. Михайлик і тов. Баран, який тільки вчора виїхав був з докладом на партійну конференцію в Київі.

Чому тов. Баран так швидко вертає?

Перша вістка.

Субота 24. квітня 1920 р.

Приїхав тов. Баран і привіз сумну вістку: — "III-тя галицька бригада ганебно зрадила Червону Армію і перейшла на бік польських панів.

Подібно зробила II-га гал. бригада. Саме тепер ведуться бої межи полками II-ої бригади під Винницею, в якій деякі частини залишилися вірними Червоній Армії і не пішли за провокацією".

Не можна описати, як поділала на 1-шу гал. бригаду Ч. У. С. С. ця вістка. Кожний хватався за голову. кожний ходив, як труп. Як можна робити таке безглуздя? Що думали ті люди, які вели в безодню вічної ганьби тисячі синів робітників і селян? Де розум, де льоґіка? В цей час, коли весь народ Галичини жде своїх синів, як визвольників від катів-панів, ті-ж сини переходять і братаються з тими-ж катами.

Який сором, який сором! Хто змиє цю ганьбу з нашого чола?

Начальник штабу бригади, розумний галицький німець, штабовий офіцер австрійської армії, дрібний землевласник з галицького Підгіря тов. Чорний (псевдонім), почувши про зраду II-ої і III-ої бригади, схватився за голову і роспучливо крикнув:

— Єзус Марія! Що це за люди?...

І його обличча побіліло, як стіна.

Над вечір приїхав в бригаду начальник політичного відділу 44-ої радянської дивізії (в склад якої входила й наша бригада) тов. Кручинський Михайло. Він користувався серед стрілецтва широкими симпатіями. Син далекої півночі, що виріс в підпіллі царської Росії і свою молодість провів в революційному життю і на тяжкій каторзі. Його геркулєсової будови тіло, на вид лагідне-ясне обличчя і контраст-чорні вдумливі-таємні очі примушують кожного глянути на ту людину і призадуматись. Як балакав, на його вродливому лиці з'являлася на хвилину безжурна усмішка дитини, яка моментально зникала, а на її місце приходила серйозність і неуступчивість. Вдумчиві очі, без одного слова з уст Кручинського, ломали в кожного всяке недовір'я і примушували мимо всіх перепон йти там, де цього вимагала справа.

В кожній постанові незломний, навіть впертий. Вміє притягнути до себе маси, панувати над ними і вести за собою. При тім всім розумний і незвичайно обережний, а з ворогами революції безпощадний, хоч не грубий. В критичних хвилях холоднокровний і бистроумний.

Постать тов. Кручинського — це вірна характеристика незломного, невмолимого і одчайного життя революційного підпілля. І таких типів майже годі зустрінути в західній Европі.

Щоби запобігти можливій зраді 1-ої гал. бригади, Кручинський скликав всіх військомів і командірів частин бригади в штаб в м. Чуднові. Безперервно говорив до них цілу годину.

—"Товариші!*) Третя і друга галицькі бригади зрадили Радянську Владу. Червоні галицькі війська

*) Промову подаю в скороченні, приблизно.

перейшли на бік польської шляхти і тим дуже ослабили наш полудневий фронт. Вірною робітничо-селянській владі остала ще з галицьких частин тільки ваша бригада Ч. У. С. С. Не знаю, можливо що і в вас дозріває це саме, що вже дозріло в двох инчих бригадах. Та я, не зважаючи на ніщо, приїхав сам один до вас, щоби переконатися про настрій Червоних Усусусів. Я стою один серед вас і ви можете зробити зі мною, що вам подобається. Як бачите, я навіть не узброєний. В тих бригадах, що зрадили, були випадки розстрілів політичних робітників. Я, тов. Баран і Бондаренко стоїмо поміж вами і готові на все.

Зрада одної, двох чи трьох бригад немає для Радянської Влади значіння, бо вона вже на стільки міцна, що навіть зрада цілих дивізій не з'уміє повалити її. Наша влада вже нераз бачила подібні випадки і не дуже терпіла на них. Та я свято переконаний, що хоч дві галбригади зрадили, то зрадили негідники, які бувають всюди, а *ніколи стрілецтво*. Я вірю теж, що славні червоні Усусуси ніколи не підуть на шлях сорому, підлоти і ганьби. Я певний, що славні орли Галичини червоні Усусуси, які вкінці визволилися від своїх провідників, що водили їх від одної влади до другої, цим разом не ступлять на дорогу проституції і остануть вірні робітничо-селянській владі та будуть так довго боротися в одній лаві з Червоною Армією проти польської шляхти, доки не відітхне вольними грудьми після дволітньої неволі червона Галичина.

Ми товариші нікого не примушуємо йти з нами. Може межи вами є де-хто, що не хоче боротися в рядах Червоної Армії, нехай відійде і покине нас. Я одержав наказ від влади і Революційної Військової Ради роззброїти вашу бригаду і перевести її в глибоке запілля. Але я цього покищо не роблю. Я вірю, хочу

вірити, що червоні Усусуси, які ніколи не принесли ані собі,а ні свому народові сорому і були все чесними борцями, і цим разом, навіть помимо шаленої аґітації наших ворогів, докажуть ділами свою чесноту і славу!”....

Після промови т. Кручинського пять хвилин ніхто з присутних не рушився з місця. Царювала мертва тишина. Перший перервав мовчанку командір 1-го полку Ч. У. С. С. тов. Н-ий, який заявив, що перший полк старих Усусусів ніколи не зрадить робітничо-селянської влади і всі скоріще поляжуть, чим подадуть руку нашим ворогам.

Т. Кручинський питався кожного військома і командіра з окрема про настрій в їх полках. Кожний відповідав, що все гаразд і ніякої аґітації проти Радянської Влади непомітно.

Присутні осудили найгостріще ганебну зраду II-ої і III-ої галбригади і запевнили, що враз з своїми полками залишаться вірними Великій Революції.

Саме в той час з 1-го полку Ч. У. С. С. наспіла резолюція широкого стрілецького віча, на якому стрілецтво в різких формах протесту осуджувало зраду двох бригад і запевнило про свою готовість боронити Україну перед навалою капіталістичної Польщі.

На цьому-ж зібрані військомом 1-шої бригади Ч. У. С. С. був назначений тов. О. С. Бондаренко, а тов. Струхманчук повинен був виїхати в Київ, в запасний Кіш Ч. У. С. С.

Тов. Кручинський після зібрання виїхав на фронт в 1-ий полк Ч. У. С. С. де ночею було устроєне нове віче-мітінґ. Стрілецтво ще раз обурено висловилось про зраду і серед співу революційних пісень розійшлося по окопах.

Відворот.

Неділя 25. IV. 1920.

Ще сонце не сходило, ще по полях снувалася голуба мряка, як тишину погідного весняного ранку розбудили польські гармати. Спершу гримали повільно, опісля швидче, аж перейшли до барабанного вогню. У воздусі свистіли і скавуліли стрільна, в окопах спокійно ждали притаєні стрільці і пильно стежили за рухом ворога. Панська артилєрія не богато пошкодила їм.

На широкому полі, у віддалі одної верстви, висунулася безконечна лава ворогів. Польська піхота наступала. Але стрільці мовчали. Заметушилися командіри, загарчали полеві телєфони, озвалася стрілецька артилєрія, заломилася на мить ворожа розстрільна. Та її на поміч висунулася з укриття друга, за нею третя, четвертя. Затарахкотіли червоні січові скорострілі і рушниці. Завязався завзятий-впертий бій. Пани миттю попадали на землю і утворили безперервний-пекельний вогонь на стрілецькі окопи.

В тім менті надходить горою окопів командір 1-го полку Ч. У. С. С. тов. Н-ський і Кручинський. Командір трохи побілів, Кручинський злобно підсміхається і стискає в руках рушницю. Оба спокійні і холодні.

— Гаразд товариші! — кричить тов. Кручинський до стрільців в окопи.*)

---

*) Він сам був москаль з північної ґубернії і не вмів української мови, але дуже радо вчився її. В той час він вже міг був говорити з стрільцями по українськи. **М. І.**

— Гаразд тов. Кручинський! — відгукуються радісно стрільці.

— Зайдіть в окопи, а то панські скорострілы вбють — кричать йому вслід.

— А хіба-ж пани вміють ціляти? — іронічно питає Кручинський і на його обличчі являється безжурна усмішка дитини.

Та ворожі розстрільни підсуваються дальше. Двома сильними лавами вдаряють поляки прямо в чоло 1-го полку Ч. У. С. С. і рівночасно заходять міцними відділами наші крила. Командір полка і Кручинський вскакують в окопи і примощуються межи стрільцями та разом з ними безперервно стріляють. Торохкіт рушниць і скорострілів злився в один клекіт і шум. Люди перестали думати, перестали жити звичайним життям. Життя стало точкою, а думки мірником рушниці. 1-ий полк занятий наступом ворога не бачив своїх крил. Нараз, з правого крила блискавкою пробігає вістка:

— Ми окружені!

Це найстрашніще слово для вояка на війні. Треба дуже витривалого війська, щоб на таку вістку не розсіялося в паніці. І тепер засипали поляки градом куль 1-ий полк з усіх боків. Закипіла боротьба на життя і смерть, а молоде весняне сонце тихо викотилося і байдуже приглядалося смертельним змаганням двох таборів людий...

Під проводом командіра полка, його сміливого ад'ютанта і т. Кручинського полк кидається на польський перстень, прориває його і вибірається в чисте поле. Фронт захвилювався, як лан пшениці від вітру. Підійшов запасний курінь і він з новими силами кидається на ворога. Позиції відбиті, поляки відступили на давнє місце. Але на відтинках инчих полків вони

таки прорвалися. Фронт крок за кроком відступає назад, а за ним тягнуться десятки ранених.

Штаб бригади в м. Чуднові стратив телєфонічне получення з фронтом. На верхових конях кидаються на відтинок 2-го і 3-го полку тов. Баран і військомбриг тов. Бондаренко.

Бій кипить до 1-ої години по полудні. Поляки в силі двох бригад на відтинку одної бригади Ч. У. С. С. безпереривно атакують. Штаб доносить про все телєґрафом дивізії в м. Бердичеві. Дивізія не вірить в наступ поляків і наказує держатися на місці. Починаємо покутувати за зраду II-ої і III-ої бригади. Не маємо вже віри у вищому командуванню.

Тимчасом на фронті не втихає. Польська артилєрія нищить нашу піхоту. Стрілецька кавалєрія атакує ліве крило ворога, який в паніці відступає. Але на відтинку змасакрованої піхоти прорпвається польський полк і вдаряє в тил фронту. В 1-шому і 3-тому полку Ч. У. С. С. в двох сотнях вибитий і ранений весь командний склад. В 2-ому полку в одній сотні вбитих 53-ох.

Штаб бригади опускає Чуднів аж тоді, як над містечком почали рватися польські шрапнелі. Він переходить на залізничий двірець Чуднів, потім ночею відступає здовж залізничого шляху.

В наших частинах хаос. Курінї, сотні і полки перемішалися і роспучливо боронять лінію по річці Тетерев.

Три сотні без командірів, навіть четових, що полягли недавно, кидаються в огні на всі боки, без проводу. Надбігає політком тов. С-й зі своїм технічним відділом, злучує всі чотири сотні в один курінь і кидається боронити станцію Чуднів. Поляки не видержують сильного опору комбінованого куріння тов. С-я і здер-

жуються. За цей час наші евакують станцію а штаб бригади переїзжає на ст. Михайленки .

Гремить важка артилерія. Її стрільна бомбардують напів-порожне містечко Чуднів і станцію. Лінія ріки Тетерев перервана.

Біжать ранені стрільці. Кров обприскує одіння і нікому їх перевязати. А ворог з новими силами, підвезеними з Шепетівки, осмілений і бадьорий проривом, наступає по пятам.

Біжить молодий-простоволосий стрілець. Відломок ґранату вирвав йому кусок лиця. Кров дусить, заливає його. Одно око вибите. Він біжить, паде і знову біжить. В одній руці тягне за собою скоростріл на колісцятах. Вкінці надбігає над потік і паде в воду. Харкотить, пручається, нарешті тихне. Скінчив життя. Але з рук не випустив скоростріла. О завзятий Герою Революції! Яке Твоє імя? Мілійон!

Під високими ялицями біля станції, з чотирма сотнями тов. С-й. Поляки вдаряють йому на ліве крило. Розстрільна заломлюється і перебігає на вигідніщі позиції. На правому крилі безвпинно тарахкоче скоростріл. З боку сиплеться на впертих червоних скорострільчиків град куль. Не помагає. Скоростріл не вмовкає і не дозволяє посуватися ворогові вперед. Поляки підсуваються долинкою і закидують скоростріл ручними бомбами. Гук, тріскіт, дим, покручене, поломане залізо і окривавлені три стрільці. Один з них з розірваною грудю в аґонії шукає рукою рукояти скоростріла. Конає і не уступає з свойого становища. Підбігають познанці і прикладами добивають безборонних ранених героїв.

Над вечір наша лінія впорядковується і здержує ворожий наступ. Всіх охоплює роспука, що поляки посунули в протягу дня наш фронт за ріку Тетерев.

І кожний знав, що цьому зарадити було годі, бо ворожі сили в двоє перевищали наші. Та ніхто не знав, навіть штаб, що це загальний шляхетський наступ на цілому фронті, та що ліве і праве крило фронту прорване ще ранком. На лівому поляки використали зраду ІІ-ої і ІІІ-ої бригади та вдарили в районі Винниці—Бару на слабо обсаджену лінію. А праве крило, де находилася (мабудь) 8-ма кінна Червона бригада (не галицька), ворог досить легко прорвав його і займив сьогодня м. Житомір.

Наш відтинок був найдальше висунений вперед і по правді був мішком, в якому ворог думав задушити ненависного кота.

26, 27, 28 і 29 квітня 1920.

Події так бистро зміняються, що годі записувати кождий день окремо.

Бригада повільно відступає, примушена заломуванням крил на відтинку инчих сусідних бригад.

Два куріні 1-го полку Ч. У. С. С. кидають на праве крило боронити шоссе Житомір—Бердичів, де й завязується крівавий бій з польською кавалерією, яка прорвалася через Житомір. За цей час евакують Бердичів. Розбиті і знесилені безперервними, кількадневними боями, наші полки не видержують нового наступу величезних польських сил і опускають Бердичів. Бій йде вже на передмістях. В місті страшенна паніка. Спішно утікають тилові-інтендантські частини, ріжні штаби і штабики. Та найбільший хаос роблять радянські установи з своїми підводами повними жінок, коробок, горшків, столів, крісел і т. д. А що Бердичів "столиця" жидів цілої України, то й на підводах стра-

шенний гармідер, крик. Жінки плачуть, кричать, чоловіки махають руками, бють коней, гублять з підвод свої горшки, столи і коробки, а часто і живі, кричучі сотворіння.

Місто засипує польська артилєрія гарматнім вогнем. Штаб дивізії виїзджає з города. Безконечні-тисячні обози прямують на Білопольку. А на залізниці ще гудуть протяжно паровози і під ворожим вогнем вивозять потяги з складами, амуніцією і раненими.

Школа політичних курсантів дивізії, з прапором на переді, в найбільшому порядку з піснею на устах, виходить з міста, щоб заняти відповідні позиції для оборони. А в місті вже тарахкочуть ворожі скоростріли, на вулицях рвуться шрапнелі, тріскають ґранати. Падуть відломки мурів з будинків, біжать в паніці спізнені, кричать жінки і діти. І серед цього хаосу виривається гучна пісня, та рівний тупіт важких кроків курсантів, що йдуть в бій.

На барикади! Панам нема пощади,
Марш, марш вперед, робочий народ!...

Годі думати про оборону. Всі спасаються. Зморені боєві частини ледво вспівають прикривати відворот обозів. Як звичайно, відворот впливає дуже деморалізуючо на військо, яке тратить віру і не в силі без свіжих резерв здержати самопевного, тріюмфуючого ворога. Все-ж таки з усіх частин на нашому відтинку, одні галицькі червоні полки здержують своїми грудьми блискучі і численні польські бригади.

Полевий штаб 1-шої галбригади Ч. У. С. С. десь при частинах, а основний, з обозами і небоєвими відділами та наркомом В. Затонським і політреферентом Ч. У. Г. А. Михайликом направляється на Білополь-

ку. Непроглядна курява — довжезні, без кінця і краю обози та авта. Недалеко Білопольки зустрічаємо важкий гарматній дівізіон Ч. У. С. С. Від нього довідуємося, що Білополька занята польською кавалєрією. Аж тепер ми бачимо своє безвихідне положення. Тепер ми пізнаємо, що всі частини і цілий відтинок фронту, окружені. Польська кавалєрія завязала ненависного кота в мішку.

Годі описати, що сталося на цю вістку. Тисячі підвод завертає назад. Дорога вузка, вози виїзжають на мокляки і стрягнуть. Кожний хоче вирватися наперед. Крик, гамір, торохкіт возів, туркіт авт, воняючий бензинний дим і хмари пороху. Всі кидаються вузкою полевою доріжкою на Козятин. Але всю дорогу вперто переслідують нас польські аеропляни, що безперервно сіють з гори скорострілами, та кидають бомби. В кожному селі зустрічаємо нові відділи артилєрії, обозів, людий. Западає тиха і тепла весняна ніч. Чи переживємо її і де будемо завтра?

Вечером потяг штабу 44-тої дивізії беспечно в'їзджає в Козятин, 25 верств за Бердичевом. Але не доїзджаючи до станції попадає під скорострільний вогонь, потім паротяг з'їзджає з розібраних рельс і цілий потяг тріщить, ломиться, валиться. Його з усіх боків обкидають бомбами. В потягу крик ранених, які їхали з штабом, істеричні крики жінок, стогін, божевільний плач. З великим трудом (деякі ранені) штабовці 44-тої дивізії, а з ними й член Реввійськради XII армії Муралов вибіраються з розтрісканого потягу і втікають в найблищий ліс. Козятин був вже в руках польської кавалєрії, що заняла його ще в день, прибувши з Житоміра і Винниці, а цим самим замкнула дорогу відвороту цілому відтинкові бердичівського фронту.

Останки боєвих наших сил ночують десь в полі. Инші, разом з штабом бригади і тисячні обози та артилєрія блудять невідомими полями. Вкінці довідуємося, що близько Козятин. Висилають стежу і ждуть. За годину вертає і доносить:

— Під Козятином нас хтось обстріляв і кричав: "бий сволоч, це большевики-галичане!"

Догадуємося, що місто заняли приятелі Петлюри з дооколичних сіл, щоб улекшити наступ своїм "союзникам" — польським панам. Їдемо цілу ніч. Ніч темна, холодна. Дороги ніхто не знає і блудимо. Над ранком віддихаємо і довідуємся, що за цілу ніч ми від'їхали від Козятина тільки 8 верств. З під Козятина долітає до нас відгомон бою. Хто з ким бється, ніхто не знає. Направляємося на Льохово, але там не можна проїхати. Польська піхота привітала нас скорострілами. Кидаємся на Голєндри—Самгородок. Вперто переслідують нас польські аеропляни. Ні заховатися від них, ні утічи, бо кругом рівне поле. Кожний тільки слідить очима і жде, як попаде куля.

На залізничому шляху стоїть червоний броневик (панцирний потяг). Він саме повернув з Козятина і немає вже змоги прорватися на Київ. А Винниця теж занята. Залога співає врочисто "Інтернаціонал" і динамітом висаджує в воздух свій броневик враз з гарматами і амуніцією, тай подається пішком за нами.

Настрій страшенно паршивий. Кожний свідомий цього, що відступатимемо так довго, доки не підійдуть нові червоні резерви. Наші сили розбиті і рішучо не здібні спинити ворога. Безнадійність охоплює всіх, а найбльше галичан, які все далі віддаляються від Галичини.

Містечко Самгородок. Доскулює голод. Нарком В. Затонський з гуртком товаришів з штабу та кількома

стрільцями, що стояли близько нього йде шукати їсти. Але їсти за ніякі гроші не можна одержати. Тоді нарком Затонський питає селянина:

— А польського ксьондза в вас немає?

З великою охотою вказує селянин домівку попа. Піп мабудь ждав непрошених гостей, бо зустрів їх на порозі, кланяючись низько і запрошуючи в кімнату. На дворі, перед хатою сиділо двох стрільців і їли.

— Обідаєте товариші? — питає Затонський.

— Обідають — спішно і ласкаво відповідає піп.

— Нічого, пообідаємо й ми — говорить спокійно т. Зат. і йде в хату.

Обід був прекрасний, хоч я його не їв, але чув від тих, що їли. Нарком Затонський весь час обіду "колов" хозяїна-попа, який чудового говорив по українськи, ріжними словами. А при кінці обіду сказав:

— Завтра в цей час у вас будуть обідати польські офіцери. Звичайно, публіка більш приємна, чим ми, замурзані, обдерті. Ви не так будете приймати їх, як нас. Впрочім, ми й не питали вас, а просто прийшли. Захотіли їсти, так чому-ж не пообідати в маючого чоловіка? Але ви скажіть тим панам-офіцерам, що у вас сьогодня обідали большевицькі комісарі, дуже прості люди, чи як-вже там скажете. І ті комісари казали, що не варто тішитися хвилевою побідою, бо в найблищому тиждні вони знову будуть тут обідати...

Піп силувався бути ласкавим і зложувався в четверо. Непрошені гості подякували за обід і вийшли. А на дворі нарком звернувся до пообідавших галичан і сказав:

— Ось так треба поступати. Не нахабним насильством, а по людськи, але треба дати відчути тому панкові, що ми над ним. Що зараз робітничо-селянська влада, та що він залежний від нас.

По годині відпочинку, ціла група рушає дальше, висилаючи для охорони за Самгородок комбіновану сотню з галичан і місцевої міліції. Ночуємо в селі Вівсяники, а на другий день їдемо далі і вечером прибуваємо в містечко Дзюнків. Тут починається т. зв. "повстанчий район", де оперують узброєні ватаги проти червоних частин.

Наша ґрупа складається з частини обозу 1-ої бригади Ч. У. С. С., частини політ. відділу 44-тої дивізії, 15-тьох курсантів враз з т. Кручинським, що відбилися в замішанню від своїх, з важкого гарматнього дивізіону, який немає набоїв до гармат, і з одної батерії легкого дивізіону Ч. У. С. С. Боєва сила незначна. Узброєних стрільців (майже всі з 2-го полку) 200, а всіх людий поверх 2 тисячі. Але на це велике число припадає небоєвий стан, себ-то всі обози, які тягнуться на просторі 8 верств, потім ріжні канцелярії, індендантства, словом тилові установи. З 3-тього полка є 100 стрільців, які вспіли вирватись з під Козятина. Дуже багато з нами людий невійськових, переважно урядовців радянських установ, які їдуть враз з жінками, дітьми і хатними приладдями, починаючи колискою і кінчаючи горшками. В кожному містечку прилучувалися до нашого походу жидівські сем'ї, які утікали від погромів поляків, "повстанців" і инчих. Все це тягнулося за нами, надіючись на певну охорону в дорозі.

В м. Дзюнкові задержуємося 2 дні. Відпочиваємо, та з цукроварні забіраємо цукор, щоб не попав в руки ворогів і щоб мати — "валюту" на харчі. По правді найцінніщою валютою на Україні, це цукор. За нього можна все купити. А в нас-же зараз не має зовсім харчів. Харчові бриґадійні склади пропали в Бердичеві.

Находимо звязок з штабом дивізії, що стоїть в Новім Хвастові і полевим штабом бригади Ч. У. С. С. під

Козятином, та пластунською 132-гою рад. бригадою, яка розташувалася в селах на ліво від нас.

Довідуюся, що на випадок дальшого наступу ворога, ми відступаємо до м. Черкас, де є міст через Дніпро і переправляємося на Лівобереже. Де-які товариші дають таке питання т. Кручинському:

— Що буде, як ворог витисне нас за Дніпро?

— Перейдемо на лівий беріг і будемо боронитися. — відповідає сміючись Кручинський.

— А що, як поляки одержуть велику поміч від капіталістичних держав і будуть бити нас дальше? — допитуються галичане.

— Відступимо в Росію.

— А як і з Росії нас проженуть? Куди тоді?

— Ех товариші! — каже добродушно Кручинський. — Які ви ще діти. Дрожите за свою шкуру, а по правді нічо страшного. Ви думаєте, що так легко знищити нас? Ну, припустимо, що нас прогнали і з Росії. А непроходима Сибір? Там і чорт не порадить з нами. З'організуємося і вдаримо новими силами. Але тут ще є й инчі причини, що не дозволяють всесвітньому капіталові розбити і побідити нас. І про них ви довідаєтеся небаром. Це причини соціяльного і економічного характеру, а також політичного.

І Кручинський приступно та подрібно почав пояснювати стрільцям неясні для них питання. Скоро біля нього зібрався великий гурт і балачка замінилася в реферат.

На другий день долучують до нас розбитки нашої бригади і кінноти пластунців, що прорвалися просто чудом з польського перстеня під Козятином. Від недобитків технічної сотні Ч. У. С. С. довідуємся про деякі подробиці боїв. Передвчора часть нашої бригади (цілий 1-ий полк) з инчими частинами дивізії завзято

наступали на поляків близько м. Махнівки по кілька разів. Були випадки, що ранені стрільці йшли в бій. Дуже по геройськи билися курсанти 44-ої рад. дивізії. Біля ст. Голєндри йшли всі окружені частини три рази в штикову атаку і понесли великі втрати. Де-які прорвалися, але більшість не вспіла. Тільки один курінь 1-го полку Ч. У. С. С. і кіннота бригади щасливо вирвалися і з 2-им пластунським полком подалися на Хвастів.

В польському перстені*).

По правді Козятинська траґедія представляється так:

В той день, як польські війська захватили м Бердичів, 1-ий полк Ч. У. С. С. і недобитки инчих полків та усусуська кіннота кинулися теж на Білопілля, щоб податися на схід. Але залізничий шлях Хвастів—Козятин були вже заняті польською кіннотою. По дорозі полк довідався, що й Козятин занятий і тимсамим одинока дорога на схід замкнена. Полк і всі частини, опинилися в перстені польського війська. Тоді всі подалися на полудне, в надії прорватися до своїх. Дійшли до містечка Махнівки, кільканайцять верств від Козятина. Містечко положене в глибокій балці і переповнене обозами до неможливости. Ні одної порожної вулиці. Ні одного подвіря, де не стояли-би підводи. Величезна, кілька-тисячна маса людий, коней і підвод. Паніка велика, безголовя страшенне. Ніякої орґанізації ні послуху. Тисячі перемучених людий, узброєних і здорових, снуються поміж возами не знаючи самі чого. Над містечком гамір, шум, як-би величезний водопад падав з гори і приглушував все. На підводах, під ними і біля них ранені, хворі, мертві і живі. Вояки, жінки, діти. Все це кричить, шумить. Одні сплять, другі ва-

---

*) Цей розділ я писав пізніще, по оповіданням очевидців. Вважаю, що він необхідний до цілости моїх споминів, а також, що "Козятинська траґедія" є дуже цінним матеріялом до історії Ч. У. С. С. На жаль я немав змоги записати точно ці події і подаю їх в загальному виді, хоч правдиво. **М. І.**

рять харчі, треті снуються, як тіні. Ніхто нічо не знає. Ніхто не цікавиться нічим. Ждуть тисячі і самі не знають чого. Полону, чи смерти, чи своїх? Кому яке діло. Кожний думає, що хтось десь є, хтось там впереді думає про них. А тимчасом ніхто нічо не робить. Люди дійшли до стадії резиґнації і їм байдуже. Немає ніякої сили, щоб з цього яру витягнути і з'організувати ті тисячі людий в бойову частину. Ніхто не піде. Не з боязни, а з байдужности, з інертности. В такій стадії людина вже не відповідає за себе. Нерви перепрацьовані і не реаґують на нічо. Тіло перетомлене, без життя. Людина, що голодна, невиспана, безперервно днем за днем в боях, серед пекельного клекоту і смерти, до того переконана, що ворог десять разів міцніщий — мусить вкінці впасти в стан крайної байдужности і безсилля.

Махнівка. Одно з найпаршивіщих містечок України. Мале, брудне і бідне. З поконвіку повне крикливих-замурзаних жидинят, обдріпаних жидівок і купки заялозених міщан. Виглядає, як переляканий, обірваний чоловік, що втікаючи від ворога скулився в кутку і жде в смертельному напруженні. Подивитися з гори і Махнівка, скуплена малими, густими і брудними хатками так, як той чоловік. Згорбилась в балці і жде. Але сьогодня вона закипіла життям. Сьогодня вона дихає, як вулькан криками, шумом, димом, иржанням коней. З поконвіку не бачило містечко такої сили людий, з ріжних закутків країн: широких українських степів Херсонщини, дітей Право- і Ліво-бережжя, Поділля, Підгіря, Карпат, Криму, Кавказу, Росії, Сибіру, Білорусі, Латвії, Литви, Польщі, Далекого Сходу, Бесарабії, Австрії і инчих. Бо кого тільки немає в складі Червоної Армії? А все це залило махнівську балку тільки тому, щоб рятувати життя. Всі ці тисячі людий ріжних націй і племен переповнили містечко ховаю-

чись від смерти. Кожний хоче жити, кожний надіється, що вирветься. Ніхто не хоче думати про смерть. "Якось буде" — шепоче перемучена думка.

Відворот на війні, це найстрашніща-руйнуюча сила для армії. Це цар деморалізації, зневіри і переполоху. В горожанській війні відворот буває все катастрофою для фронту. В ньому пропадає не тільки реальна сила війська, але й моральна. Всесвітня історія знає дуже мало випадків, щоб в такій хвилі найшлася людина, яка з'уміла-би здержати це зневірене-сполохане стадо людий. Навіть великий полководець Наполеон був безсильний в часі відвороту своєї армії.

Одна є рада в таких випадках: перекинення нової свіжої армії на фронт. Але й тут часто трапляється нещастя. Резерви заражаються від розбитків переполохом і не видержують. На Україні кожного ворога-чужинця нищили в першій мірі широчезні простори і аж потім його збройний ворог. Але в час успішного наступу, відступаюча армія густо-часто утікає і терпить не так від розбиття, як від переполоху. Кожний раз наступаючий ворог стає в очах хвилево побідженої армії леґендарною силою. І це найстрашніща "гармата", яка бє і роспорошує відступаючих.

Однак кожній людині, яка була на війні, а тимбільше в горожанській війні, відомо добре, що найбільший переполох роблять тилові частини, головно обози. Фронтовики звикли до ріжних несподіванок і навіть в дуже скрутному становищі вміють бути холоднокровними. Та не це тиловики. Загремлять гармати, затарахкоче фронт і в них душа в пятах. Зараз-же невідомо відки передаються "точні" відомости про бій, про ворожі сили і наміри. Люди, які стоять далеко за фронтом, знають в пять хвилин після бою, скільки ранених, скільки убитих, полонених і то по обох воюючих сторо-

нах. Звичайно всі ці цифри кимнебудь видумані і бувають "колективним твором" обозників. Але вони роблять своє. З неймовірною бистротою шириться паніка, якої ніхто не в силі зупинити. А як вже фронт справді відступив трохи, тоді — пропало. На стрімголов обози кидаються назад і своєю довжиною та вістками ширять переполох скрізь.

І ніде правди діти, в горожанській війні на Україні великим нещастям були обози. А були вони неймовірно великі. Сотні тисяч коней і підвід. Це пояснюється тим, що залізниця находилася в стані руїни і впрочім, вона дуже нечисленна на теріторії бувшої царської імперії. Це не західно-европейські країни, де залізничі шляхи обмотують країни, як павук павутинням. На Україні вони рідкі тай то зруйновані. І армія була примушувана послугуватись кіньми. Підводами доставляли резерви на фронт і амуніцію та харчі. На підводах возили ранених. Кіньми тягали не тільки гармати, але часто й автомобілі, які в болотнистих дорогах в ніякому разі не могли їхати.

І в цьому наступі шляхетських військ величезні обози вели перед в переполосі і були найбільшою перепоною. Тому-то фронтовики дуже нелюбили обозників і називали їх "паніккомісарами".

В Махнівці находився і полевий штаб 44-тої дивізії, з своїм начальником. Командір 1-го полку Ч. У. С. С. т. Н-й і инчі командіри частин довго радились, як виплутатися з цього поганого кутка. Всім було ясно, що одинокий вихід — це пробитися через польський перстень. Саме тоді наспіли в штаб інформації, що з півночі йде наступ червоних частин на Козятин і штаб в м. Махнівці рішив вдарити на польський фронт з полудня і заходу, щоб тимсамим взяти ворога в два вогні та підпомогти північні частини. Командіри розійшлися

по своїм частинам. До вечера було недалеко і треба було спішити. Але не так легко було вийти з Махнівки. Не то конем, але одинцем, пішки було майже неможливо пройти через тисячні обози. І боєвики склоном горбів, по одному, виривалися в поле. Сили невеликі. Один полк (перший) Ч. У. С. С., розбитки пластунської, таращанської і богунської бригади, неповний полк кінноти Ч. У. С. С. і пластунців та кілька гармат. Були теж й курсанти 44-тої дивізії, але в незначному числі.

Сонце клонилося чимраз нище і боєві частини ріжними шляхами пішли на Козятин. В стрільців, до краю зморених, була ще надія прорватися і вони стомленими ногами приспішували хід. Та не доходя 8 верств перед Козятином, наступаючих зустрінули польські скорострілли. Завязався завзятий бій. З криком кинулись стрільці вперед. Але їх заглушили вистріли ворога. Яром прокрадалася півсотня техничного відділу Ч. У. С. С. Ворог не добачав. Нечайним наскоком вона захватила польський скоротріл і вже хотіла вдарити з боку, як в тій хвилі розвинулися два свіжі польські курінi і вдарили новими силами на наступаючих. Технична півсотня опинилася за фронтом і вспіла утічи, а полк залишився дальше в перстені.

Вечеріло. Бій втихав. Стрільці лежали в полі і ждали. Поляки не наступали. А потім настала темна, таємна ніч. Перекликалися вистрілами тільки стійки. Фронт мовчав. І одні і другі намагалися відгадати, що думає ворог. І напружено ждали.

Але ночею стрільці відступили. Перша спроба не повелася.

Командний склад ходив, як божевільний. Ніхто не знав околиці ні терену і в нікого не було *мапи*, щоб з'орієнтуватися. А довкола хаос, безголовя. Командір

1-го полка Ч. У. С. С. т. Н-й, та ад'ютант т. В. В-й, командір 1-го куріня т. Ч-ч і т. І. І-ць від кавалєрійського полка, кинулись шукати підмоги. В найблищому селі довідуються, що в одній хаті є якийсь штаб. Входять роспитати про ситуацію. Але всі "штабовці" вже з червоними хрестами на рукавах, як санітарі і перед старими-досвідченими вояками грають ролю блазнів. По правді це були ті "штабовці", які вибренькували шпорами в тилу і попали в таку боєву обстановку через непорозуміння. Червоноармійці називають їх коротко і ясно: "шантрапа".

Протягом ночі було постягане все, що здібне носити зброю. Ранком рішили вдарити ще раз на ворога. Пластунці повипрягали з обозів коні і без сідел зробилися "кавалєристами". З далека це видавалася поважна сила кінноти, а поправді більша половина з них часто немала навіть рушниць.

Зближався ранок, який мав рішити долю окружених. Нетерпеливо ждали на наказ голодні, змучені боєві частини. На світанку рушили. Тихо, спокійно, в ріжних напрямах. На праве крило, в напрямі ст. Голєндри пішов 1-ий полк Ч. У. С. С. з розбитками инчих галицьких полків. На ліво "кіннота" і піхота пластунців, а від неї на ліво инчі червоні, негалицькі частини. Кіннота Ч. У. С. С. залишилася в запасі.

Зарожевів схід, як дівчина в сні. Дихнули степи низьким, сірим, туманом. Затрепотів крильцями ранок. Весна розщебнула сорочку і глибоко зітхнула. Аж озвалися ранні, непомітні пташки.

А полями, довгою лінією, бродила росами стрілецька рострільна. Рушниці готові до стрілу, а в голові думка: коби дальше на схід. Ворог мовчить. Перед ними зелені поля закосичені молочним туманом і рожевий схід. А там, десь далеко, ледво видніють телеґраф

ні стовпи здовж залізничого шляху Винниця—Козятин. Там певно чатує ворог.

Обережно і тихо йшли дальше. На переді похмурий командір 1-го куріня тов. Ч-вич. На коні повільно їде за розстрільною тов. Н-ий, командір полка, з живими очима і надутими губами. Біля нього мовчазний, залізний і холоднокровний адютант т. В-ий. Видається, що ті люди не йдуть на смертельний бій, а переходять кудись в друге село. З такими обличчями вертають ранком сільські парубки, що цілу ніч пасли в панській конюшині коні. Невиспані, задумані і мовчазні.

Але поправді, очі командірів бистро і пильно розсліджують поля перед собою. Досвідні очі швидко і точно намагаються викрити хоч-би найменчий рух ворога. А в головах готовий, хоч неясний плян, що вони зроблять, як ворог покажеться.

По давньому тихо, торжественно і спокійно. Десь далеко на лівому крилі нервово зататакав скоростріл і замовк.

Вже близько залізничий шлях. Блище до цілі. Стрільці чуйні, як заяці. Умучення пропало, очі жваво забігали, рушниці міцніще стиснені руками.

І в тій хвилі, як молоде весняне сонце вмивало своє обличчя ранньою росою — заклекотіло на цілій лінії. Ворог сказав: — "Добрий день".

Але стрільці мовчать. Залягли в зелених житах і пшеницях, та притаїлися, як-би їх не було. Тоді повільно, десь за шляхом гримнула ворожа артилерія і за стрілецькою розстрільною рівною стежкою затріскали шрапнелі та задихуючись рявкнули ґранати. Озвалися й стрілецькі скоростріли. І знову заклекотіло, засвистіло. В повітрі, гей-би хтось дужий хитав велику тонку бляху і скавулів нею. Минають довгі хвилі. Бій не втихає. Ні ворог, ні стрільці не висуваються.

Нараз з ворожого боку вмовкає стрілянина. Здивовано вмовкає і стрілецька лінія. І в тій хвилі на лівому крилі гураґаном проноситься могутнє-пискливе:

— Урр-а-а-! Ур-рр-а-а-а-а!

Це пластунська "кіннота" без сідел і з сідлами кинулась масою в повному розгоні на польську лінію, закричала нелюдськими голосами і мигом проскочила через шлях в поле, тільки закурилося за нею. Вона врятувалася.

Але в ту-ж мить, як-би на даний знак заллявся страшним клекотом фронт. Ворог, що отямився, з подвійною силою вдарив по стрілецькій лінії. Видавалося, що не люди, а ті галасливі смертоносні машини схватились зубами за себе і гризуться, скавулять, гарчать. Загреміла й артилєрія, закосичила хмари білими, як лілеї хмаринками. З ворожого боку вогонь кріпшає і косить невинні жита, пшениці, трави. В тій хвилі з лівого крила передають, що поляки, на прорваному пластунцями відтинку перейшли залізничий шлях і обходять 1-ий полк. Залатати діру не було чим. Кинулась усусуська кіннота, але було запізно. Стрілецька розстрільна плазуючи збіжжям подалася назад, а за нею в слід осмілений ворог.

Відступали полями знову зневірені, змучені. А ворог за ними. З усіх боків починають стріляти. Всі тратять голову, ніхто не знає, де свої, а де ворог. Зза горба висувається темна кольона війська. Її обстрілюють стрільці, і аж по кількох хвилях довідуються, що це не поляки, а свої.

Командіри перестали орієнтуватися. Стрілянину чути і з заду і з переду і з ліва і з права. Реґулярний галицький вояк не привик до такої обстановки і починає нервуватися. Всі опускають руки і ждуть. Бо немає ані одної людини, яка сказала-б, хто де находиться.

Далеко, на полі видко, як дорогою в бік Козятина їдуть підводи і йдуть люди. Це ще більше розстроює стрільців. Але в тій хвилі передні стійки доносять, що поляки наступають.

В протинаступ кинувся з 1-им курінем 1-го полку Ч. У. С. С. тов. Ч-ич, а за ним инчі гал-частини. І дивно! Сталося щось нечуване. Перемучені, зневірені стрільці кинулись, як льви вперед. Чи це була злоба, чи може остання "ставка в банк" невідомо. Але стрілецька лінія бистро і сміло вийшла довгою лавою напроти наступаючого ворога. Схватилися в смертельних обіймах, як дикі коти. Хто стояв з боку, той не чув, не знав, що довкола неперестанна тріскотня скорострілів і рушниць, а два табори дико вхопились під сили і моцуються. Стрілецька розстрільна, помимо густого ворожого вогню наступає. Падуть ранені і вбиті. Ранені схвачуються з землі і біжать вперед. З закровавленими головами, руками, шкутильгаючи ногами. Біжать з загорілими-божевільними очима, без шапок, простоволосі. Стріляють, кричать і біжать. Не помагає нова польська резерва. Хто може зупинити цих великих-роспучливих борців? Все одно смерть! Як не тут, то в руках ворога.

З ліва наскакує на поляків усусуська кіннота. Майнула густою лавою, блиснула шаблями і з вереском кинулась вперед. Заломилася польська лінія, покривилася. А стрілецька нечисленна піхота нестримно посувається все блище і блище. Командіри задихані, напівсвідомі вганяють здовж лінії і щось кричать. Поляки в переполосі кидаються назад. З страшним вереском женуться за ними стрільці. Ворог відбитий. Стрільці полонили чимало польських вояків, а між ними, й начальника штабу польської дивізії. Але вони не віддихають, біжать і переслідують ворога. В цьому хаосі

бистро орієнтуються деякі ґрупки негалицьких частин і прориваються вільними ярами та втікають з панського перстеня.

Залізничий шлях знову. Польські розбиті частини здержуються за ним і підкріплені новим-свіжим курінем здержують роз'ярених стрільців. Новий бій. Закипіло знову. Розбитий перстень латається. Клекіт скорострільного і рушничного вогню тріває майже годину. Бліді стрілецькі обличчя знову спалахнули вогнем. Вони ще раз ставлять "ставку в банк". Остання надія. Роспука охвачує перемучених, окружених стрільців. Як не перебються зараз, то пропадуть. І в роспуці. в боротьбі за життя шляхом смерти, в боротьбі за дорогу волю зривається, як сполохана зґрая птахів червона стрілецька розстрільна. Покотилося широким полем безкрає — дике:

— Гуррр-а-а-а! Гу-р-р-а-а-а-!

А в слід йому неперервний клекіт польських скорострілів. Але роспучливе стрілецтво не чує, не бачить. Розстрільна проріджується і біжить. Ось рів з водою. Його перескакують, в ньому падуть і душаться ранені. Але здорові вперто, нестримно лізуть на залізничий насип і не тямлючи нічого кричать. Ворог не видержав, хильцем збіг з шляху і подався в поле. Йому на підмогу якраз прийшов з Козятипа запас. І перстень знову цілий. Стрільці не можуть показати зза насипу голови.

Вечеріє. Так дивно. Як-би сьогодня не було зовсім дня. А сонце світило, сонце з гори дивилося на цілоденну боротьбу двох таборів людий і надивившись стомлене пішло відпочивати. А з ним, клонючи голови на зелену траву насипу, заснуло голодне, перемучене до краю червоне стрілецтво. Тільки стійки чатували і надслухували ворога.

Ніч минала спокійно. Але по півночі блискавкою рознеслася між стрільцями вістка, що червоні, негалицькі частини вислали до поляків парляментаря і хотять здаватися. Ця вістка страшенно вразила всіх.

— Що-ж буде з нами? Нас поляки виріжуть, бо ми так вперто билися...

Сходяться командіри полка. Радять, що робити. Посилають двох верхових розвідатися про ситуацію. За три годині вони привозять дуже сумні вістки: Від Бердичева посувається кавалєрійський польський полк, який певно завтра вдарить нам в спину, з заду, тимсамим опиниться полк Ч. У. С. С. в двох вогнях. Половина червоних радянських частин ще в ранішному наступі попала в полон, инчі стратили всю надію на це, що перебються і вислали парляментаря в Козятин в справі капітуляції. Останки галицької артилєрії на власну руку почали переговори з поляками.

Довго, під скиртою соломи радились ночею командіри частин 1-го полку Ч. У. С. С. що робити. Одно було ясно: Поляки стягнули свої сили і в ніякому разі неможна буде прорватися, тимбільше тепер, як радянські частини капітулюють. Одинокий можливий вихід був той, щоб ранком вислати в Козятин парляментаря від червоних Усусусів і переговорити з польським штабом.

Тої-ж ночі кіннота Ч. У. С .С. пороздавала коні селянам, щоб вони не попали в панські руки. Стрільцям був виданий наказ, щоб кожний окремо йшов, куда сам хоче. Мала частина розійшлася, але решта держалася ще на фронті.

Як парляментарі, були назначені тов. І. І. бувший поручник кінноти і т. Ґ-ів, а зними сурмач. Тов. І. І. сміливий, хоч ніжний і дуже інтеліґентний чоловік,

з мистецькою душею. Тов. Ґ-ків нічим замітний. Молодий, добродушний хлопець.

Стрілецький фронт держався ще кріпко, як виїхали парляментарі з білим прапором (з брудної стрілецької сорочки) верхом, в напрямі Козятина. Тов. І. І. мав справді трудне завдання, бо дипльоматичним способом мусів виторгувати в поляків, щоб вони не полонили полк, а передали його в повній зброї в петлюрівську армію, відки лекше можна було дістатися до червоних.

Була 7-ма година ранком. Парляментарі повільно переїхали нашу лінію і подались полевою дорогою в Козятин. Але їм незручно було держатися залізниці і вони звернули в широке поле. По дорозі зустрічали маси обозів (негалицьких), які поначіплювавши на дручки сорочки а то й штани, їхали в напрямі Козятина. Стрінули теж делеґацію від радянських частин, але розділилися на двоє і поїхали ріжними дорогами.

Стрілецькі парляментарі перегнали обози і виїхали в чисте поле. Ось близько залізничий шлях. Т. Ґ-ів махає дручком з бруднобілою сорочкою, а сурмач трубить нікому невідому мельодію. Зза кущів висуваються польські стійки з наведеними рушницями. Парляментарі під'їзджають. В тов. І. І-я дуже серійозне обличчя, хоч по правді він не дуже спокійний і певний. А польські стежі з усіх боків починають обходити їздців. Доїхали до шляху, на якому з готовою до стрілу рушницею стоїть польський підофіцер.

— Де є ваш командір? — строго питає його т. І. І.

Підофіцер повільно спускає рушницю до ноги і показує на хату.

— Там пан поручник.

Тов. І. І. зіскакує з коня, дає його вести польсько-

му підофіцерові і йде в напрямі до хати. З дверий виходить “пан поручник” з наведеним револьвером.

Гостро підходить до нього т. І. І. і представляється:

— Поручник І. І. Приїзджаю, як парляментар від 1-шої бригади Українських Січових Стрільців. Прошу відвести мене до штабу ґрупи фронту.

Польський поручник мякне, ніяковіє і ховає револьвер.

— Можу пана поручника відставити тільки до штабу полка — каже у відповідь.

Парляментарі сідають на коні і в супроводі польського офіцера їдуть в штаб полка. Тов. І. І. вже вспокоївся. Його сміливість і гострий тон роззброювали поляків з їх питомої іронії.

В штабі полка теж увічливо приняв парляментарів якийсь капітан чи майор і на їх прохання заразже відправив делєґацію з офіцером в Козятин, в штаб дивізії ґенерала Ромера. Але в штабі майже нікого не було. Дижурний офіцер сказав, що “пан ґенерал” з штабом в костелі, де відправляється “Dziękczynne nabożenstwo” і туди-ж відставив тов. І. І. з Ґ-вим та сурмачем і своїм офіцером.

Довго довелось ждати парляментарям, бо штабовці цілу годину дякували богу за побіду над “дикими большевиками”. Кромі цього вони молилися за душу ад'ютанта Пілсудського ґрафа Потоцького, який перед кількома днями підчас бою на відтинку нашого фронту гарцював на коні і був убитий на місці скорострільцями 1-го куріня 1-го полку Ч. У. С. С.

З далека оглядають делєґацію польські вояки і гурми жидів. Але не підходять, бо з парляментарями стоїть польський офіцер.

В костелі в останнє забреніли орґани, і в останнє

пролунало: “Te deum”. Штаб виходить. На переді сивий, середнього росту, з підстриженими на анґлійсько вусами і з симпатичним обличчям — ґенерал Ромер. За ним більш чим сотня офіцерів. Ґенерал видко повідомлений про приїзд парляментарів, бо підходить просто до них. Тов. І. І. випростовується, як струна, віддає військове поздоровлення і різко, виразно представляється:*)

— Пане ґенерале, поручник І. І. першої бригади У. С. С. має честь повідомити, що приїзджає, як парляментар боєвих частин фронту.

Це сказав т. І. І. по українськи. Потім тим-же по вільним, різким і виразним голосом почав по польськи:

— Панові ґенералові певно відомо, що рештки бригади У. С. С., це той український леґіон, який істнує вже від 1914 року. Наша бригада брала активну участь в боях проти польського війська у Львові і в його облозі. В останніх часах бригада У. С. С. займала фронт між Чудновим і Маріямполем. Сподіюся, що панові ґенералові відомо, що в тому часі ми відбили кілька сильних польських наступів, хоч сили наші були значно менші. Підчас відвороту наша бригада відступала дуже поволі і не здавала ані пяди землі без бою. В такій непригожій ситуації для нас, ми відступаючи, в оборонніх боях взяли ваших полонених, а від нас не попав до вас ані один стрілець. Ваші наступаючі частини мали все великі страти на нашому відтинку. Від двох днів, недалеко відсіль, ваші війська ведуть вперті бої з нашою окруженою бригадою У. С. С. Всі ці факти найкраще вказують, що Українські Січові Стрільці вміють боротися.

---

*) Промова т. І. І. точна змістом, тільки можливо що змінена в дечому стилістика. **М. І.**

(Ґенерал ввічливо похитав головою.)

Але до нас дійшли вістки, що на Україну йде українська армія "головного отамана" Петлюри, під якого наказами ми колись служили. (Ґенерал зморщив чоло.) І щоби не лити братню українську кров, мені доручено важке завдання навязати звязок з штабом "отамана" Петлюри і враз з бригадою та її майном перейти в ряди української армії.

Ґенерал приязно відповів по польськи:

— Положення панів вповні розумію і зроблю, що зможу. Але прошу ласкаво зайти зі мною до штабу, де поговоримо ширше.

Штаб містився на залізничому двірці і по приході туди, ґенерал перш усього хитрими способами намагався розвідатись від тов. І. І. скільки-то є тої бригади У. С. С. Але й т. І. І. не був з тих щоб дати зловити себе ґенералові.

— Нас є повна бригада пане ґенерале.

— Велика чисельно? — допитувався зовсім "невинно" ґенерал.

— Має всі роди зброї, піхоту, кінноту, артилерію, техничні частини і обоз — обманював тов. І. І. старого вояка, бо поправді там було тільки кілька-сот людий.

Ґенерал побачив, що нічо не довідається, але в розмові виговорився, що вже третій день нічо не знає про свій кавалерійський полк, який повинен був прийти від Бердичева. А пів-жартом сказав:

— Але ви повинні віддати мені мого начальника штабу.

— Будьте спокійні пане ґенерал! — заявив т. І. І. В нас йому поводиться, як дома.

Тоді Ромер приступив до головної справи.

— Дефінітивної відповіди на ваше прохання я неможу дати, бо що до "отамана" Петлюри, то немаю ніяких інформацій. Але я телеґрафом роспитаю штаб 4-тої армії в Рівному.

З слів ґенерала було видко, що Петлюра для них тільки лялька і немає найменчого значіння.

— Тоді пане ґенерал — запропонував т. І. І. — можеби ми зробили на нашому відтинку завішення зброї, доки прийде конкретна відповідь з штабу 4-тої армії.

Ґенерал Ромер подумав і згодився. Зараз-же було визначено демаркаційну (невтральну) лінію, якої немали права переступати ані поляки, ані Ч. У. С. С., а завішення зброї обовязувало до 4-тої години по полудні.

— Ви підпишете це? — спитав ґенерал.

Але т. І. І. роздумав і з особистих причин не зважився підписати.

— Я пане ґенерал немаю повновласти від свойого штабу підписувати, але уважаю наш договір за пунктації і формально завішення зброї істнує до 4-ої години по полудні. А зараз я прошу дати мені змогу поїхати до своїх і я привезу конкретну відповідь.

Ґенерал і на це згодився. Він дав нашим парляментарям одного польського офіцера і вони відправились в бригаду. Була 11 година перед полуднем. Переїхали польську лінію і — зустріли полк Ч. У. С. С. та всі обози, як їх роззброювали польські кавалєристи і вели в Козятин. Вияснилось, що в той час, як т. І. І. переговорював з штабом дивізії і ґен. Ромером, з боку Бердичева наскочив ззаду кавалєрійський полк і захватив все, що жило, — в полон.

Тов. І. І. почав в присутності польського офіцера з штабу, злитися і називав негідним зломання договору. Офіцерові, який знав про завішення зброї, було дуже неприємно і він навіть приказав віддати стрільцям зброю. Потім враз з т. І. І. бистро поскакав назад в Козятин до ґенерала Ромера.

Ґенерал дуже здивувався, що т. І. І. так швидко повернувся. На протест т. І. І. він заявив, що саме приїхав "пан начальник" держави Пілсудський і він в цій справі поговорить з ним особисто.

По від'їзді Пілсудського та військових аташе Франції, Англії і Італії, які приїхали оглядати фронт, а власне нову кольонію — Україну, тов. І. І. покликали в окрему кімнату, де в присутності трьох полковників і капітана Старжинського, ґенерал Ромер заявив:

— Пан начальник держави Пілсудський приняв до відома мій доклад про ваше становище і я маю честь переказати, що пан начальник дуже тішиться, що мав нагоду зустрінутись з Українськими Січовими Стрільцями, яких знає, як найкраще військо української галицької армії, та перед якими мав все повний респект. *) Пан начальник Пілсудський тішиться теж, що Укр. Січові Стрільці будуть боротися проти спільного ворога большевиків, та висловив надію, що постарається це, як найшвидче перевести. Від себе додаю панові поручникові, що аж до одержання окремих наказів, ваша бригада буде на правах інтернованих. Прошу дуже вибачити, може я за грубо висказався, але я людина військова і не знаю цих термінів. Я пропоную визначити спільну комісію від польського війська і вашої бригади, яка

*) Слова точні ґен. Ромера. — **М. І.**

списала-би все майно бригади і покищо передала мойому штабові.

На цьому закінчилися переговори Ч. У. С. С. з поляками. Всі частини Ч. У. С. С. були вже розброєні в Козятині і саме відбувалася нарада. Червоні Укр. Січові Стрільці постановили:

1. Кожний, як тільки зможе, утікає на власну руку до червоних.*)

2. В разі приділення до армії Петлюри не брати ніяких відповідальних посад і при найблищій нагоді перейти на бік Червоної Армії.

Вечером всіх Ч. У. С. С. заваґонували в товарові ваґони і ночею повезли в Рівне. Це був останній день активного життя Червоних Усусусів. День 30. квітня 1920 р. На цьому кінчиться історія У. С. С-ів, а з нею і усусуський романтизм.

Засвистала машина і торгнула ваґони, з яких залунала грімка пісня:

Ой не тішся враже, то до Збруча ваше,
Ще жиє стрілецька слава.
Вернуться ще тії, стрільці червонії
Затремтить тоді Варшава...

---

*) Ч. У. С. С. — таки не попали в армію Петлюри, боялися їх. Поляки повезли їх просто в табори інтернованих в Польщі на Познанщині. Але доки довезли до Рівного, 8-ма часть утікла. Масово втікали опісля і з таборів. Треба зазначити, що в хаосі під Махнівкою бригадийний скарбник тов. Володимир К-н вспів заховати касу і вже в ваґонах розділив її поміж всіх Ч. У. С. С. Кожний одержав приблизно 300 марок, що багато допомагало в утечі.

Опісля в Галичині, як офіцери не Усусуси хотіли писати меморіял Пілсудському і просити, щоб їх взяли на фронт проти Червоної Армії — тоді одинокі Ч. У. С. С.-и різко виступили проти цього і недопустили до ганебного вчинку. — **М. І.**

В країні безвладдя.

30. квітня 1920 р.

Широкий-непроглядний степ засіяний густими балками. Села потапають в морі зелені, таємні ліси дрімають серед спеки. В селах народ непривітний до нас, похмурий. Це вже країна безвладдя розаґітована польсько-петлюрівськими аґентами. Це початок відомого з "ідейних повстань" таращанського повіту на Київщині.

Містечко Дзюнків мертве. Біля нього село, повне життя, хоч висить над ним якась тайна. Щось невідоме, непривітне чатує кругом. А містечко без одної живої душі. Будинки зруйновані до підвалин, вулиці порожні. З села забігають час від часу собаки і бродять по старих смітниках. Мешканці містечка вже давно розбіглися на всі чотири сторони світа перед "національними українськими героями" тільки тому, що вони були жидами. І чудно стає на душі, як дивитися на це мертве місто. Колись тут кипіло життя. Жили люди, родилися, кохались, умірали. Були веселі і сумні. Були щасливі і зажурені. Матері діток ховали, раділи ними. А зараз все це вмерло. Зараз кругом пустиня. Пролетів кровавий-дикий погром і залишилися тільки німі свідки колишнього життя — останки розвалин, на яких гуляла божевільна, пяна юрба темних "лицарів ночі".

Не вірю, що це правда. Не вірю, що я людина

"культурного" XX. століття. І дивлючись на мертве місто питаю сам себе:

— Маю-ж я право вірити власним очам?

Життя таке коротке, таке дуже коротке. І сьогодня я, 23 літній юнак, почуваю себе старим. Таким старим! А я-ж ще не жив. Я тільки повинен жити. "Жити". Як чудно! Це слово таке чуже і фантастичне для мене. Хібаж можна про це думати зараз, де на кожному кроці чатує смерть? О ні. Ми сьогодня діти не життя, а смерти. Бо смерть така могутня, така швидка, а життя — дрібний, незначний червячок.

Один я серед руїни. Один я в мертвому містечку. А де-ж ті тисячі людий, живих людий, що сотні років жили в цих хатках? Де життя?

...Після полудня стежа доносить, що польська кавалєрія посувається з м. Погребище на м. Дзюнків. Артилєрія і обози виїзджають з усіми в село Збаражівку. В містечку для охорони відступу залишається 200 стрільців, недобитків 2-гого полка. З ними залишається комбриг Мих. Баран, Михайлик, нарком Затонський, помішник начальника штабу бригади галицький німець т. К. та ще дехто. По причині провокаційних чуток межи стрілецтвом, улаштовано мітінґ. Т. Затонський говорив: *)

— Ми більшовики ніколи не скриваємо ніщо і говоримо отверто. Так буду говорити й я. На фронті катастрофа. Фронт розбитий, наші малочисельні війська розпорошені, знесилені. Але наші резерви в дорозі. Наше нещастя хвилеве. Межи вами товариші-стрільці наші вороги поширюють провокаційні вістки, будьто-би незадовго червоні війська мають роззброїти вас і всіх арештувати, чи навіть

*) приблизно. **М. І.**

перестріляти. Не вірте їм товариші! ІІ-га і ІІІ-тя бригади зрадили, бо вірили в такі чутки і зараз пропадають в шляхетському полоні, не як герої-революціонери, а як поганенькі солдатики, що скапітулювали перед відвічним ворогом, який тішиться, радіє. Але радіє не тим, що дві бригади допомогли йому скоріще прорвати фронт, а тим, що в його руках опинилися добровільно ті тисячі ненависних "хлопуф", які були все загрозою для спокійного, панського сну.

Я переконаний, що ви видержите чесно на боці Великої робітничо-селянської Революції і не послухаєте злорадних підшептів платних контр-революційних аґентів. Ми відступаємо так довго, доки не підійдуть резерви. А поміч йде. Тому два тижні вийшла з Дону походним порядком червона кінна армія в силі 20 тисяч шабель. На Правобережу концентрується свіжа піхота. Ми будемо відступати ще кілька днів і я взиваю вас товариші стрільці: будьте мужні! Видержіть! Не йдіть на провокації наших ворогів!..."

Стрільці заявили, що справді чи не в кожному селі лякають їх ріжні підозрілі люди, що більшовики всіх їх виріжуть і радять переходити до "повстанчої армії". Але стрілецтво не вірить їм і не слухає їх підшептів. Ще довго, аж до заходу сонця тягнулися цікаві, оживлені балачки про положення на фронті та про політичні справи взагалі.

Сонце зайшло так кроваво, аж страшно. Остання охорона рушає в червоному зареві дальше, а в м. Дзюнкові залишаються тільки кінні стежі.

В найблищому селі стояло біля хат та на вулицях чимало селян і мовчки, таємно слідкували за

відступаючими. А на краю села молодий парень побачивши наркома Затонського, крикнув:

— Здраствуйте товаришу Затонський!

В. П. Затонський відповів на привітання і здивований запитав, відкіля парень знає його.

— Ха-ха! Таких знають скрізь! — відрубав смільчак і іронічно усміхнувшись сховався між гуртом селян.

Місячною ночею всі обози і стрільці рушили далі. Не доїзджаючи с. Погреби, цілий похід задержала наша передня стежа.

— Що сталося?

— В селі банди, не пускають — відповідають стрільці.

З кількома стрільцями вибірається в село військом О. С. Бондаренко, начальник постачання т. Дідух і начальник артилєрійського дивізіону бувший отаман галармії т. Ш-ч. "Переговори" були короткі, бо "ворог" моментально тільки на рішучі слова "опустив позиції", зник в селі і наша довжезна валка спокійно переїхала дальше. Над ранком знову зупиняють нас перед селом Скибінці Великі. Ніхто не знає в чому справа. Тільки верхові вганяються здовж обозу і накликують:

— Всі узброєні вперед!

А на дворі чудовий весняний світанок. Легкий приморозок і сірий-шовковий туман над полями. Мертва тишина. Тільки на хвилях весняного леготу несуться з усіх дооколичних сіл відгомони дзвонів, що бють на трівогу. Таке дивне почування. Серед ранньої тишини — гомін трівожних дзвонів. Гей-би хтось дужий бив з усеї сили молотом по живому серці.

В село відправляються наші делєгати. Біля млина зустрічають чотирох узброєних селян.

— Кого вижидаєте? — питають наші.

— Стоїмо на сторожі села — відповідають селяне.

— Чому бєте трівогу?

— Бачимо, що йде якесь військо і скликаємо людий.

— Проти кого?

— А ви хто такі?

— А хто ви?

— В нас немає влади, ми самі влада — відповідають обурено селяни.

— А ми більшовики-галичане...

— Більшовики-галичане? — дивуються дядьки. Не чули про таких. Але хоч ви й большевики, все таки українські, рідні, то ми вас перепустимо через село і вишлемо верхового в другі села, щоб не займали вас...

І ми рушаємо дальше.

Село положене на горбі над річкою і з нього, як на долоні видніє довга, безконечна кольона нашого обозу, що вється синявою гадюкою поміж зеленими житами. З села видається, що це страшенно багато війська. А село на ногах. Біля хат, купками стоять переважно жінки і діти. Чоловіків мало. Походні-полеві стрілецькі кухні варять снідання і з горба видко, як в довжезній синявій смузі бухають вони вогнем і іскрами. Жінки, дивлючись на таку силу "війська", (вони ще не знали, хто це), заломлюють руки і перелякано шепочуть:

— Матінко божа, і то з вогнем йдуть...

Переїздимо через село. Під деякими хатами сидять на призьбах селяне і покурюючи перешіптуються. Такі чужі вони нам. Без слів, духово почуваємо і ми й вони, що наша приязнь на вістрях шабель. І ніякими словами не переконаєш їх зараз, в час відвороту і катастрофи на фронті. Українське селянство вірить і поклоняється тільки тому, хто дуцщий, хто побідник. В селян-

ській масі на Україні немає політичних переконань, а є **орієнтації**.

Завважую на стіні хліва нарисований крейдою тризуб і незручний напис: "Хай живе вільна самостійна Україна!"

На стіні другого хліва приклеєний малий папір. На ньому написано машинкою слідуюче: "Штаб Кашперівського полка повідомляє, що 28. квітня 1920 відбудеться в Кашперівській волості продажа повозок, коней і дров в лісі".

Я призадумався. Значить ми попали в осередок "повстанчої" країни, розаґітованої петлюрівськими емісарами. Це був той район, що не признавав радянської влади і мав свою "владу" з власним "військом".

Для галичанина таке явище дуже незрозуміле, а тимбільше, що наші люди не знали ще добре горожанської війни. Вони були добрі, як реґулярне військо, в реґулярній війні. А в подібних умовинах, як ворог не тільки впереді, але і з боку та з заду — добрий, смілий галицький стрілець нервувався, розсіювався, деорґанізувався і ставав слабодухом.

— Нас обходять!

Це найстрашніще слово для галичанина. Страшніще за гармати, трійливі ґази, мілійонні армії.

А люди України і Росії в цьому випадку зовсім инчі. Вони заховують бойову холоднокровність і тоді, як їм стріляють в чоло, і тоді, як в чоло і спину.

Йдучи з похиленою головою за обозом, я старався в думках схарактеризувати і порівнати український народ Галичини і Наддніпрянщини. Один народ, що силою історичних подій був відмежований від себе кордоном, ярко відміняється де-якими прикметами.

Український народ Галичини прожив свій вік рабом, що ніколи не зривався. Витворився з нього тип

покірного невольника. Він надто пасивний і таким зробила його неволя від XIV століття. Він вміє плентатися за кличами провідників, здібний до саможертви, але не вміє *здобувати*. Це тип покірної людини, яка аж тоді піднесе руку на свого ката, як її розібють голову, вибють око і поломять одну руку. Німці дали цьому народові точність і дисціпліну, поляки вложили в руки зброю, а природа забула про нього і залишила майже цілого в дрімучому консерватизмі, з плакучою піснею про Гриця і "чорну ріллю засіяну кістками". В нього немає розмаху, ширини волі. Він буде культурний, промисловий, але не буде народом-бунтарем.

В народі Великої України захована давня верва, розмах. Це народ кольосальної енерґії, народ індівідуальностей і контрастів. Він здоровий, як дуб і гнилий, як порохно. Твердий, як мур і гнучкий як дамасценське залізо. Народ мрійників і романтиків. Вміє на кожному кроці ризикувати життям і майном. Він має забагато людий ініціятиви і це закопує його. Кожний має свою думку і після неї поступає, бо переконаний, що вона найкраща. В цьому випадку треба нового ґенія-колєктиву, щоб зберіг в тому народі непропащу силу енерґії і звернув її на належний шлях, дав йому відповідну всесторонню освіту, а тоді він стане взірцевим народом, другою Німеччиною на Сході.

І цим ґенієм може бути тільки свій колєктив, колєктив працюючих-вільних мас, а в ніякому разі буржуазне, чи демократично буржуазне панування, хоч-би найбільш "ліве".

— — — — — — — — — — — — — —

О годині 10-тій ранком штаб бригади Ч. У. С. С. з артилерією, розташувався в селі Лобачеві, а обоз і стрільці 1-го, 2-го і 3-го полка в селі Черепин, 3 верстві від Лобачева.

Трагедія 1-го травня.

1-го V. 1920.

Сьогодня велике міжнародне свято працюючих: 1-ше травня (мая). А нам немає змоги відсвяткувати його. Зморені, розбиті, закинені в глуху закутину України — віддихаємо.

Балакаємо з селянами. Добрі і гостинні з нами. Просять книжок, відозв, цікавляться політичними справами.

— В нас влади немає, бо не знаємо, кого слухати. Кожний говорить своє і кожний грабить нас. Не віримо нікому. Хочемо влади нашої, української, справедливої.

— Значить, ви за Петлюрою? — питають стрільці.

— І за Петлюрою і ні. Так собі. Але Петлюра, як чуємо, веде поляків. Битимемо. Їй бо' бити-мемо. Привів вже німців і ми вісім місяців воювали з ними. І звоювали. А поляки нехай не показуються. Однаково проженемо разом з Петлюрою. Ось від кількох днів ходять з Пятигір і взивають йти в отряди воювати більшовиків. Не йдемо. Ждемо, побачимо. Ніхто нас не чіпляє, то й ми сидимо тихо.

— А знаєте, що таке Радянська Влада? — запитав хтось з гурту.

— Та казали нам. В нас вона мало була, але до нас приїздили з города і говорили. Що-ж, "комунію" хотять заводити. Дядько буде працювати на це, щоб жиди панували. А ми й не хочемо.

— Хто вам говорив такі небелиці? Це вас лякають так наші вороги — вговорювали стрільці. — Ось ми такі-ж українці, як і ви, а ми за радянську владу, за владу робітників і селян.

Дядько махнув безнадійно рукою.

— Не кажіть. Бачили ми. Була і в нас та "робітничо-селянська влада". Як прогнали німців і гетьмана, а потім з Зеленим били й Петлюру з його директорами, то приймили нову, як ви кажете, радянську владу. Говорили нам хорошо. Ми держалися. Прийшли забірати роскладку на Червону Армію, ми дали. Дали десятки підвод збіжа, муки. Збирали жидки. Ну, чорт з ними. Жид, не жид, все одно чоловік. Але ви думаєте, що наша праця, наш хліб пішов на армію? Чорта з два! Жидки відвезли недалеко, в найблище містечко Пятигори і на наших-же очах продали сукини діти жидам. П р о д а л и. А армія билася на фронті голодна. І ми прогнали таку "владу". Не хочемо більше. Кажете, що ви українці і большевики. Харашо. Ми згідні. Ми будемо теж большевиками, але нехай буде правда. Дамо все, що маємо, підемо на фронт з дітьми, проженемо і поляків і Петлюру і всіх — але нехай не марнують нашу працю, нехай не обманюють нас...

І слухаючи слова простих, добродушних а заразом сміливих селян, мені стала перед очима не біда, не злий бік радянської влади на місцях, а її траґедія. Революція в хаосі викинула на верх шумовиння і воно своєю роботою підкопує довіря до влади, обкидує її болотом. У вирі революції і горожанської війни, як кращі одиниці боронять здобутки її, вибуяле шумовиння, за плечима тих борців зводить мілкі особисті порахунки, бореться за тепле місце, за власні шкурні інтереси і плюгавить Велику Ідею. Чесні робітники-революціонери губляться серед цього багна. І так було спо-

конвіків. Так було в кожній революції. Але як багато, як дуже багато тратить Революція на цьому! Ось український мужик. Правда, він з крови й кости власник. Його життя і світ, це земля. Він привязаний до неї більш, чим до родини, до самого себе. Але він добрий. Він дуже розумний, бистроумний і чутливий. Але він гордий і амбітний. Він не дозволить сміятися над ним і обманювати його. Коли вам кажуть, що він сліпий патріот, не вірте. Це той деревляний коник, на якому ріжні людці їдуть по карієру. Український мужик перш усього любить правду. — "Що говориш, це й роби, тільки не обманюй. А обманеш — горе тобі!" Його дуже тяжко другий раз переконати. І ось живий доказ. Побачили, що якісь темні типики зібраний хліб на Червону Армію продали — селяне відреклися радянської влади, яку бачать і знають тільки в особі тих, що збірали і продавали роскладку. Декрети уряду для них далекі, недоступні в такий гарячий час. А в повіт жалітися вони не йдуть. Для них досить, що бачили. І це не один випадок. Багато їх. І треба нової, свіжої армії чесних робітників-борців, щоб перш усього з корінням викорчували це шумовиння, а тоді самі взяли владу в свої руки на місцях. Та зараз це неможливе. Зараз неможливо...

Селяне Лобачева якісь дивні. Вони нарікають на околичні села, що "бандують" другий рік та граблять всіх. З їх села в банди не йдуть зараз, бо не знають кого бити. Та в Пятигорах їх багато. Вчора проходили селом, з своїм ватажком Садовським.

Довкола села розставлені збройні наші застави, а в напрямі Пятигір вислана стрілецька стежа.

До 4-тої години по полудні спокійно віддихаємо. Нараз починається рідка, поодинока перестрілка з боку села Черепин. Селяне пояснюють це тим, що "сал-

дати ловлять підводи в яру”. Але перестрілка не вмовкає, а збільшується. Минає пів години і починають тарахкотіти скоростріли. З с. Черепина мчиться на спіненому коні Ч. У. С. С. Лехман. В нього записка до штабу від військома 1-го полка Ч. У. С. С. тов. А-а:

— “Бандити нечайно вдарили на село і роззброїли обоз 3-го і стрільців 2-го полка. Я з 25 стрільцями 1-го полку. Ч. У. С. С. не здаюся і вступив в бій. Ворог в переважаючій силі. Обоз відправляю на Лобачів. Жду підмоги. По слухам від селян, бандити домагаються здачі всіх гармат”.

В штабі, що розташувався над річкою в попівському будинку, заметушилися. Тов. Баран, Чорний, Бондаренко, Затонський, Кручинський, Михайлик, Евгенів і ин. старалися швидко рішити справу. Кручинський миттю побіг до обозу, забрав з собою вісьмох курсантів-галичан і на власну руку наказав приготовити обоз до від'їзду.

В тій хвилі нечайно зза попівської клуні, з страшним криком “урpра!” і “слава!” та густими вистрілами з рушниць, кинулися на штаб якісь чужі, ріжнородно одіті люди, а з ними офіцери і б. підофіцери важкого гарматнього дивізійону.

— Бий руських комісарів! — закричали ще раз і знову грохіт рушниць.

Штаб мигом розскочився в сад. В тій хвилі надбіг з 8-ма політичними курсантами т. Кручинський.

— Вперед товариші! Рятуйте народнього комісара!*)

Закричав і скочив на напасників. За ним курсанти. Грюкнула сальва одна, друга. Напасники розбіглися і заховались за клунею.

— Треба виїхати з села в поле! — крикнув нач. штабу тов. Чорний (псевдонім).

*) Думав про Затонського. М. І.

— Ініціятива вже не в наших руках — спокійно, хоч з трагічним голосом відповідає його помішник тов. К.

— Товаришу Баран, йдіть вговорюйте їх — крикнув т. Кручинський.

В. П. Затонського, Михайлика, німця т. К. і ще декого, миттю виправили поза будинок та понад річку в поле і вони швидко подалися в сусіднє село Зрайки, де стояла 132 рад. бригада пластунців.

Довкола страшний хаос і гармідер. З Черепина долітає відгомон бою, що ведуть 25 стрільців 1-го полку Ч. У. С. С. В Лобачеві обози збилися на вулицях і не розуміючи, що сталося, не знають куди їхати. Стоять всі заклопотані безрадні. На попівському подвірлі стрільці бігають зі скорострілами, не розуміючи ситуації. Одні прибігли боронити штаб, другі з цікавости. Командір бригади тов. Баран вийшов за клуню і вговорює збунтованих гарматчиків важкого дивізіона.

— Товариші! Ви закопуєте себе самі, ви закопуєте справу Галичини...

А біля хат стоять здивовані, переляканi селяне і присягаються кожному, що це не з їх села нападають. Жіноцтво плаче.

Т. Кручинський з своїми 8-ма курсантами, одинокою боєвою одиницею, жде нового нападу. В цілому селі крик, гамір, біганина, вистріли, плачі, оклики. До підвід тиснеться перелякана, безборонна і малочисельна піхота, бо узброєні стрільці в Черепині. На возах заводять жінки, плачуть діти. Навіть коні насторожили вуха і неспокійно форкають.

На попівстві нові вистріли і дикий крик. Гурток гарматчиків, на чолі з офіцерами, кидається на подвіря. Кручинський ще раз штиковою атакою відбиває напад. Падуть ранені курсанти, оден вбитий. Та гарматчики

мимо цього не вертаються. Їм прибула поміч — підофіцери на конях. Штаб окружений. Починають роззброювати. Підходять до військомбрига Бондаренка Олекси. Бондаренко, син степів, повільний, як хвилювання степової трави у літню спеку. Йому прикладають до груди рушницю.

— Віддай зброю! — кричать.

— К-о-м-у? — питає протяжно-ліниво О. С. Бондаренко і здивовано вибалушує свої великі очі. Йому виривають з рук револьвер.

Гарматчики на конях, роззброюють тов. Барана. Кручинський кричить щось до своїх курсантів, а сам заміріюється на верхового в білій-гарній блюзі і — вистрілює. В тій хвилі підбігає один з гарматчиків і з заду бє прикладом Кручинського по голові. Він захитався і повис безвладно на паркані. Револьвер випадає з рук. Поволі тратить свідомість. Цілою гурмою накидаються на нього гарматчики, виривають його шаблю, рвуть шинелю, бють прикладами по плечах. Хтось кричить:

— Остав, не зривай!

Курсанти побачивши свого начальника з повислою головою на паркані, з криком кидаються боронити його. А т. Кручинський напівсвідомо шепоче:

— Нє нада, нє нада...*)

Поволі піднімає голову, відкриває мутні очі, випростовує своє тіло. Держиться паркану і підступає на подвіря. Його окружують узброєні гарматчики і разом з тов. Бараном садять під охороною стрільців на легкий візок.

На вулиці страшенний рух. З криком їдуть обози, підвода виїзджає на підводу, перевертається. Десь го-

*) Не треба, не треба...

лосно плачуть, десь близько стріляють, кричать "ура!" Кожний думає, що втікаємо перед ватагами. Хтось говорив, що виїзджаємо з села і артилєрія буде острілювати село. Артилєрія виривається вперед. Всі женуться в напрямі м. Пятигір. За селом зустрічаємо 10 обірваних, босих людий, з наведеними на нас рушницями.

— Швидче панове, швидче...

А-а-а-а! "Панове". Ось як. Яке-ж далеке, хоч відоме це слово! "Швидче *панове...*" І на вид тих узброєних "панів" мені моментально пригадується ілюстрація з книжки львівської "Просвіти", яку читав я ще малим хлопцем. Ніколи не приходила на думку вона, аж в цій траґічній хвилі. Там було оповідання "Вовкулака" (автора не тямлю) і до нього ілюстрація: напад обірваного, страшного вовкулаки на чиновника з грішми.

Але в тій-же хвилі ілюстрація з "Вовкулаки" зникає і в голові, в ухах, бренить чомусь сама від себе банальна пісонька:

А в попа була собака
Він її любив.
Вона з'їла кусок мяса
Він її убив...
І в садочку поховав,
І на гробі написав,
Що!
В попа була собака
Він її любив...

І так в безконечність. Не розумію, не вмію зрозуміти, чому і відки взялася ця пісня в такій хвилі? І вродилася, як-би хтось вмисне накрутив ґрамофон та заграв її близько мене. Я намагаюся не чути її, забути. Силуюсь думати про инче, про страшну дійсність. Але

пісня недається. Бренить, ляментує і жене всі думки мої в инчий світ.

А в попа була собака
Він її любив...

Тьфу ти чорт! Чи я сплю, чи божеволію?

В паніці, безпорядку артилерія і обози їдуть далі. Нараз, з усіх боків, з кущів, луга, ліска і поля нападають на нас з страшним криком "слава" кількасот невідомих людий. Пекельний тріскіт рушниць і крик. Враження, як-би ви стояли в вузкій вулиці великого міста і на вас падали височенні будинки з гуком, тріскотом і роспучливими криками людий.

Обоз зупиняється. На дворі сірий-темний вечір. А довкола пекло. Люди перестають бути людьми. Одні маленькими комашками, що скулені в кутку чотирьох стін наставляють тоненькі-слабі лабки, аби оборонитися хоч хвилю перед смертю, а другі грізні-дикі великани, що топчуть ногами безпомічні сотворіння. Чого тільки не чути тут! Плач, оклики, иржання коней, слова пращання, мольби, благання і вистріли. Невже десь, поза цим пеклом істнує тихий-спокійний світ?

З вереском кидаються напасники, босі, часто простоволосі селяне від 18—35 років, узброєні в залізні вила, рушниці, обрізки, револьвери, коси, сокири і лопати, на обоз і стрільців. Біжать швидко здовж підвод, переганяючи один одного.

— Вінтовка*) єсть?

— Давай вінтовку!

І не діждавшися відповіді біжать далі, а за ними нові. Бачу, як головного провідника бунту на попівстві, офіцера важкого гарматнього дивізійону, стягають си-

*) Рушниця.

лою з гарного коня. Він протестує, щось пояснює, але вони не слухають. Рослий, босий парубок стягає свого союзника з коня і вискакує сам. Другі парубки бються з ним, але він вдарив расового, бистрого жеребця і помчався в поле. Заробив на повстанню.

Стою біля підводи і чомусь так дуже спокійно на душі, якби нічо не було. На мині накидка-дощевик, під нею револьвер. Непомітно відкручую деякі части револьвера і викидаю враз з патронами в воду. На 4 кроки перед мною, в тіні розхрістаної груші високий товариш. По одінню пізнаю, що галичанин. До нього підбігає босий парубчак, з залізними вилами в руках. Щось говорить і замахується вилами в високого галичанина та втоплює їх в його грудях. Той тяжко застогнав, вхопився руками за дручок, як-би хотів вирвати його і захитавшись, повалився на землю. А парубок витягнув спішно вила і підбіг до мене.

— Револьвер є?

— Є, відповідаю і відпоясую йому знищену зброю.

— Дозвольте залишити мені пояс — прошу його.

— Нехай — револьвер давай! — кидає парубок і спішно біжить дальше.

Всі стрільці роззброєні. Навіть ті, що охороняли біля повозки тов. Кручинського і Барана.

Обоз повільно рушає дальше. Стає тихо, мертво, тільки вози тарахкочуть голосно. Від'їхавши 200 кроків, на нас нападає нова ґрупа. І знову стрілянина, крики, плачі-погрози, біганина.

— Вінтовка єсть?

— Комуністів давайте!

— Жидів нема між вами?

— Ой оставте мене! Я не жид, я галичанин...

— Мамо! Мамо!

А в слід за цим крики, вистріли, торохкіт возів,

якісь уривані слова приказів. Пролітає верхом в сивій, довгохвостій шапці ватажок. На ньому чорна кирея.

— Здорові брати галичане! Не бійтеся, я дав наказ не займати вас..

А його (мабудь) "адютант" придавлено цідить крізь зуби.

— Але не слухають сволочі...

Рушаємо далі.

— Швидче панове, бо комуністи відсіль недалеко*) — кричить хтось з боку.

В'їзджаємо в село (мабуть Галайки, але не тямлю добре назви). Біля млина кидаються на нас нові гурми "повстанців", і з новим ревом "слава" та густими вистрілами. Ці вже не застають зброї, але за це обдирають з одіння, та розстрілюють на місці. В першу чергу падуть жертвою самосуду жиди, так чоловіки, як і жінки та діти. (Вони долучувалися до нас по ріжних місцевостях і в дорозі.) Ось молода жидівка, з дитиною на руках. Чоловік її лежить біля її ніг розстріляний, а зараз тягнуть її. Вона не проситься, тільки якось грубо, неприродно ридає і тисне до грудий дитину. Кількох галичан-стрільців просять "повстанців" не стріляти її. По довгих торгах залишають жінку в спокою і сміючись захвалюють оборонцям-стрільцям нецензурними словами нещасну, вратовану жертву.

— Молода ще сука, можна "употребіть"...

В темних кутках розстрілюють і галичан, та обдирають трупів до голого. Рвуться поміж собою за награблене добро. В одного 10 рушниць на плечах, в другого ані одної. Один другому не хоче віддати "трофеї". Лаються, кричать, бються.

---

*) Як опісля показалося, пластунська бриґада, що віддихала в с. Зрайки, справді наступала ночею на с.Лобачів, але нас вже не застала і вернулася. Її сили були замалі, щоб пускатися в погоню. **М. І.**

Немає вже ані одного узброєного стрільця. Тільки деяким офіцерам залишили револьвери.

До повозки, на якій сидить "арестований" т. Баран і Кручинський, підскакує молодий хлопчак і кричить:

— Ага! Так ти жид!

І моментально замірюється рушницею в груди тов. Барана. Тягне за язичок. Замок цокнув і — спинився на половині. Цівка рушниці забита.

Тов. Кручинський хватає за руку хлопчака і кричить:

— Що робиш чоловіче!

Хлопчак хвилю дивиться тупо в очі Кручинського і мовчки відходить.

Їдемо селом. По обох боках вулиці йдуть густими рядами узброєні "повстанці". А біля воріт стоять гуртками жінки, дівчата і діти. Жіноцтво втирає сльози. Ніхто з них не відізветься ані слова. Який різкий контраст. Чоловіки буйні, дикі, жінки ніжні, сердешні. Мабудь ніякий народ немає такого інтеліґентного, добродушного і ніжного жіноцтва, як український. Не даром в нашій пісні постать жінки така вічно сумна, настроєва і добра.

Виїзджаємо в широке поле. Молодий, ясний місяць обливає фіолєтом простори і світить нам непевну, тяжку дорогу.

Повозка, де сидить начальник штабу бригади тов. Чорний, його жінка та ще хтось, задержується. Її окружують стрільці. Чую, як т. Чорний вперто роспитується:

— Де Баран і Кручинський?

— Десь їдуть з заду — відповідають стрільці.

— Вишукайте їх і скажіть, нехай держаться мойого фаєтону.

Стрільці розходяться шукати.

Йду краєм дороги і стараюся навязати розмову з узброєними парубками. Відповідають нерадо, грубо і значучо кидають очима в мій бік.

Нараз один хватає мене за праву руку і придивляється при світлі місяця. (А я подумав: Пропав мій годинник!)

— Печатки нема? — питає парубок.

— Якої?

— Що ви комуніст?

— Ні! — кажу. Який я з чорта комуніст. Я галицький старшина...*)

Цим здобув я собі довіря. Вони росказують мені, що в них 75 сіл з'організованих, що кожна волость творить свій полк і одна з другою получена телефонами, та що в кожній волості постійно стоять готові 150 узброєних козаків. В сьогодняшному нападі на нас брало участь 13 сіл, це значить кілька тисяч людий. В ніякому разі вони булиби не випустили нас з села. Хвалилися мені, що недавно вирізали всіх жидів в м. Пятигорах та Тетієві. 500 душ загнали в синаґоґу і живцем спалили.

— Пищали, як миші! — вдоволено сміявся парубок. А завтра йдемо на м. Жашків. Погуляємо...

Я слухав і невірив, що це дійсність. Я став не я, а якесь деревляне, бездушне опудало. І щоби переконатися, що не сплю, я міцно вщипнув свою ногу. Заболіло. Глянув і спамятався. Тарахкочуть підводи, регочуться узброєні парубки, йдуть тихо, з похиленими головами безталанні галичане. Значить страшна дійсність. Чи переживемо її?

*) Межи ними була легенда, що кожний комуніст має на правій руці печатку. "Печаткою" треба розуміти татуовання, (рисовані під шкурою ріжні образки), яке мають по руках і тілі в Росії і на Україні головно моряки, а в Галичині ті, що були на роботі в Німеччині. **М. І.**

Доїзджаємо до м. Пятигори.

Т. Кручинський і Баран знають, що може через хвилинку їх розстріляють. Тихцем підходжу до їх повозки. Тов. Баран блідий, з блудними очима.

— І ви покидаєте нас товаришу? — говорить до мене якось глухо.

— Ми ще побачимося — стараюся потішити його, але він мабудь не розуміє мене.

Більш холоднокровний Кручинський малює вже картину їх смерти. Постановляють оба вмерти, як комуністи. Спитають їх, хто вони, признаються. Спитають, чи комуністи, — скажуть. Все одно розстріляють. І оба товариші, що залишили десь малі діти і жінки, стиснули міцно свої руки і поцілувалися.

Верхом надїхав ватажок "полковник" Садовський. Нагнувся з коня і заглянув в повозку.

— Ага, це ви! На прапорах вільної України запишу вашою кровю її визволення — крикнув, замахнувся нагайкою, але не вдарив. Кинув безконечну лайку і помчався вперед.

Та Кручинський мимо всего вірить в утечу.

— Треба обовязково утікати — каже до т. Барана.

— Тяжко буде — сумнівається товариш.

— Попробуємо. Як не розстріляють нас в Пятигорах, то за містечком утікаємо. А покищо треба виспатися, лекше буде...

І Кручинський, якби нічого не було, схилив голову на плече т. Барана і заснув.

Пятигори. Трупом і смертю тягне від мертвого, вирізаного містечка. Всіх задержують біля костела. І тут зустрічають нас нові гурми. Кидаються до підвод, до стрільців, але в нас нічо вже для них не залишилося, окрім життя.

Стою, як пяний біля підводи. Так байдуже все.

Забагато вражінь. Вони переллялися і від надмірної кількости я отупів, здеревів. Сходяться близькі товариші. Кожний шукає свого, якби ховався перед самотою. Один, що на фронті все критикував і доказував невмірущість та раціональність національної боротьби — зворушено заявляє:

—Плюю на все! Від сьогодня я більше не українець. І на такій історії ми виховувались. Хіба гайдамаччина була краща?...

А ґімназійний галицький вчитель додає:

— Сьогодняшний день зробив мене комуністом. Я дуже спокійно вмерби зараз. Нічо не лишається з старого. Нічо! Все обпльоване, сплюгавлене, потоптане. Розумію боротьбу — але це дикі орґії. Це не боротьба, а грабунок, уголовщина.

А доктор прав тов. З-ий кінчить:

— Доборолась Україна до самого краю. Така Україна не може істнувати. Треба нової, але без цих горлорізів...

До нашого гуртка підходить співробітник штабу, зараз вже *поручник К-н* і приспівує коломийки.

— Знаєте — кричить весело. Я вже давно немав такого гумору, як сьогодня...

Ой підемо пане брате до Босні, до Босні,
Та вберемо пане брате з ґудзами холошні.

— А ось тут повстанці, славні хлопці, трошки підтягнули самогонки і чудово співають — додає К-н.

Я на бочці сиджу,
Під бочкою слизько,
Утікайте комуністи,
Бо Петлюра близько....

— Бігме файно! Я сі не надіяв, що вони такі!...

І сміється, співає, підтупкує. А ми свідомі цього, що "пан поручник" грає ролю блазна тільки для нас. І мовчимо.

Бригадійна орхестра грає якийсь національний марш. І під такт маршу лунають поодинокі вистріли. Це розстрілюють "комуністів". Стягають старих, 70-літніх підводчиків-жидів, яких наше військо силою взяло з собою і не розстрілюють, а просто на смерть вбивають залізними вилами (ґралями). На наших очах "повстанці" били так довго старого дідуся-підводчика (жида з м. Погребища) по крижах, доки йому не відлетіла зовсім одна рука. "Ідейні повстанці" йшли гурмами до кожної підводи і хто видався для них підозрілим, того питали:

— Скажи кукуруза!*)

Хто відповів "кукухуза", в одну мить перестав жити.

Плач, мольби, грозьби, крики, вистріли, зойки і гучні акорди національних патріотичних мельодій.

Десь близько нашої підводи проситься від розстрілу наддніпрянець т. Береговенко, визначний партизан в повстаннях проти німців 1918 р. В нього переломана нога. Присягається голосно, що він галичанин, та покликується на декого, хто знає його. Бють, але не розстрілюють.

Які тільки не були цеї страшної ночі сцени! Стрільці-галичане ходять вслід за пяними бандитами і випрошують від них жінок, дітей, а то й чоловіків, щоб не стріляли.

Без слова прощання, без стиснення руки, розлучаються на все чоловік і жінка, батько і син, дочка і батько. Вистріл, зойк і сміх. Це один "тоаст" крівавого пиру.

*) Жиди не вимовляють "р" і кажуть: "кукухуза". **М. І.**

Я пригадав собі:

Сьогодня велике свято 1-го травня. Свято працюючих людий цілого світа.

А в нас свято смерти, насилля і мук.

В нас свято крови, ганьби і грабіжності...

Траґедія першого травня 1920 року.

***

2. V 1920.

По півночі. Орхестра грає "Ще не вмерла Україна"... і нас всіх, з обозами, під зміцненою сторожею направляють до м. Тетієва.

Поміж офіцерами-галичанами лунають давно чутні назви: "пане полковнику", "пане отамане", "пане сотнику, поручнику, четар".

По дорозі все ще зустрічають нас нові ґрупи "повстанців". Тихцем, непомітно нищимо документи бригади, яких непові\nні знати небажані люди. Стрільці самі рвуть на малі куски списки комуністів полків Ч. У. С. С. Але біля підвод йдуть "сторожі" і бережуть. Стрільці хитрі\nщі. Рвуть папері по кускам, беруть в уста і так довго жують їх, доки не зроблять мокрої паперової маси. Тоді викидають на шлях.

Тов. Баран і Кручинський оціліли. Їх боронив в Пятигорах т. Чорний. І ось зараз, серед поля, підійшов він до їх повозки.

— Товаришу Чорний — почав Кручинський — памятаєте, ви запевнювали мене, що бригада не зрадить. Я повірив на ваше слово і не роззброював бригади.

— Зрадила не бригада товаришу Кручинський — оправдувався Чорний, — тільки важкий гарматній дивізійон, який вправді входив в склад бригади, але

ніколи не був на фронті, постійно перебував окремо 60 верств в тилу, а до нас прилучився аж підчас відступу.

—Ваше офіцерство опять стало проститутвою — говорив Кручинський. Але я певний, що ви, як чесна людина, болієте над цим ганебним фактом, що стався сьогодня і ви допоможете нам утічи.

— Будьте спокійні товариші, я в тій справі прийшов до вас — відповів т. Чорний і відійшов.

Ця чесна, величня постать штабового офіцера-німця, галицького дідича, сина буржуазії, військового спеціяліста Червоної Армії заслуговує великої пошани і в історії першої бригади Ч. У. С. С. повинна мати одно з кращих місць. День 1-го травня 1920 він переживав дуже болючо.

За хвилинку з'явився знову т. Чорний біля повозки т. т. Барана і Кручинського з ножицями. Оба швидко постригли собі бороди, та переоділися в принесені стрільцями 1-го полку кожухи.

Обоз зближався до ліса.

При працанню т. Чорний стискаючи руку втікачам, сказав:

— Повірте товариші, що я щиро болію над тим, що сталося. Перший раз в життю моє обличчя палає від сорому. Мимо всего, я вірю, я переконаний в перемогу робітництва і його армії...

При блідому освітленні місяця, висунулися непомітно з обозу і зникли в лісі дві похилені постаті. Один, як "кооператор", а другий, як "фельчер" з заводу, пустилися в небезпечну дорогу. Обминаючи села, блудили цілу ніч і по довгих скитаннях та цікавих пригодах добилися за два дні до своїх.

Я лежав на підводі і довго думав про страшний-ганебний факт. Вкінці знесилений і розбитий заснув.

Як знову відкрив очі, був день. Обоз стояв в селі, серед широкої-пісчаної вулиці. Була 5-та година ранком. Ми стояли в м. Тітієві (таращанського повіту). Встав з воза і пішов здовж обозу. Біля підвод крутилися селяне, деякі узброєні рушницями і револьверами, а переважали вила і списи. Старалися "купувати"-міняти в голодних стрільців за хліб-білизну, одіння, черевики. На вид цих "героїв" мене вдарила відраза до них. Згадалася пережита, як в кошмарному сні, ніч. Я повернувся і з похиленою головою пішов дорогою назад. Хати кінчилися, починалося поле. Йшов краєм дороги, понад рів. Нараз пристанув, як вкопаний. По тілі блискавкою перебігла дрож. В голові закрутилося, в очах потемніло. Зовсім так, як я 18-ти літним юнаком був ранений і вмлівав. Дрожу, як в лихорадці. Хотів повернутися назад, але ноги не слухали. На два кроки від мене, на високому насипі, лежала дівчина. Була мертва і зовсім гола. Лежала перед моїми очима в повній красі і — по варварськи сплюгавлена руками бандитів. Обличчя дрібне, тоненькі уста посиніли скривлені в болю. На личку закаменів смертельний переляк. Одно око вибите, друге напів відкрите, чорне, матової краски, з пожовклим білком. Чоло в засохлій крові, що допливала до тоненьких брів і струмочками скотилася по висках аж на струнку шию, на білі груди... Кучеряві сплети біля ух прилипли в крові. Одна коса держиться ще пришпилена дротиками, другу розвіває весняний вітер. Закипіла кров на голові надає волоссю ріжних барв, що при блеску сонця міняться. А потім груди — білі, осмалені сонцем і вітром груди... Маленькі, дозріваючі. Хтось їх подряпав, чи порізав. (Може собаки?) Кров потекла рівчиками, задержалася в прогалині живота, потім розділилася на кілька доріжок і скотилася по гладкому, білому тілі на землю. Дрібні ру-

ченята роскинені на вхрест. В одній затиснений серед болю пястучок, в другій немає одного пальця. (Мабудь відрубали, щоб взяти перстень.) Округлі бедра чимсь подряпані. Ноги тонкі, гладкі, роскинені широко. Полові части пробиті чимсь гострим глибоко. На них міниться до сонця кров....

Я стояв і неміг рушитися з місця. З поля надійшли дві жінки і 15-ти літний хлопчак.

Не своїм голосом питаю:

— Що це?

Жінки відвернулися, вгнули голови і якби не чули пішли швидко в містечко. А хлопчак пристанув і веселим голосом відповів:

— Жидівка!

І очі його заблестіли дикою радістю.

— Ге-ге-ге. Як розвернулася... Запрошує кожного — додав по хвилі і гидко плюнув на землю.

— Коли вбита? — питаю глухо.

— Передвчора вечером... Бо бачите, жид все хитрий, спекулює... Але ходім, бо від неї вже смердить..

Ми відійшли в бік і хлопчак почав росказувати.

— "Понімаєте, жид все спекулює. Ми тут вирізали всіх жидів, їй бо' всіх! Кількасот загнали в їх школу і підпалили. Там і згоріли. Та це було тому дві неділі. А оця Хайка, чи як її, заховалася до одного хозяїна, чорт її знає до якого. Ех! Якби знати! Було-б йому, як її. Та не сказала к.....а! Ховалася в нього аж до передвчора. А передвчора вечером, а вечері тепер місяшні, ясні, — переодягнена утікала кудись. В Умань або Таращу, чорт її знає... Наші хлопці були на вулиці, дивляться, йде дівчина.

— Добрий вечір!

— Добрий вечір!... — і йде. Та один з наших зачепив її. Знаєте, як то хлопці, не пропустять дівчи-

ну, щоб не пошуткувати. Привязався до неї, говорить, а вона заховала голову і мовчить. Що за чортяка? Той до неї, а вона мовчить. Схватив він її, тай крикнув на хлопців. Дивляться, не з нашого села. Хто ти? Мовчить. Аж один приглянувся і каже: "Та-ж це жидівка!" І кажуть її сказати "кукуруза", а вона трусить-ся і плаче. А потім каже: "кукухуза". Нашим хлопцям не треба більше. Відвели її за містечко ось тут і кажуть: "скажи, куди йдеш, а пустимо тебе". А вона плаче, тай каже: "Я з Тетієва, не бийте мене". А хлопці питають де вона була. — "В одного хозяїна ховалась, а зараз йде в Умань чи Таращу". Не тямлю. Хлопці набрали охоти і кажуть: Ти жидівка, в нашій поші, скидай зараз! Вона вплач, впала на коліна, цілує їх ноги, просить. Та наші хлопці не такі. Ге, ге! На Великдень сто комуністів перебили. Самих китайців. Ось там з поля, від Христинівки наступали... Здерли з неї все і в сміх. Гола дівка, не шутки! Сміються, аж лягають, а вона плаче. Каже тоді один, той що пізнав її: — Лягай каже ось тут і дай нам всім, (їй богу), а ми відпустимо тебе. Вона ще більше в плач, проситься дуже, та хлопці сміються... Поклявся один, що потім відпустять, і вона лягла. Перейшли всі хлопці по "очереді", а тоді питають: — "Скажи хто тебе переховував". А вона сука лежить ось так, як зараз і не може встати. Знаєте, перейшло сім хлопців, а декотрий і два рази.. І вона тільки дивиться на них, тай тихо каже:

— Хоч вбийте, а не скажу...

І її вбили. Чоботами і обрізками по голові. А в "тото" стрілили. Ге-ге... А вже цицки і ноги діти на другий день подряпали. Батіжками почвяхали..."

Ми мовчали. Я стояв в глибокій задумі, він дивився на мене своїми веселими очима. Власне, я нічо не думав. Я бачив перед собою страшну траґедію моло-

дої дівчини і звірський допит молодих бандитів. Як огидно!

— У вас немає закурити? — збудив мене із задуми хлопчак.

Автоматично витягнув з кишені махорку і подав йому.

— Чому не закопають її — питаю. Та-ж діти дивляться..

— Жида, тай закопувати? — дивуючись говорив хлопець. Може в вас закопують, але в нас, хай бог боронить. Ось так зогниє, собаки ростягнуть. В нашу землю гріх закопувати жида....

Я не міг дивитися на нього. Не міг підвести очей. Їх вії були такі важкі, як-би щось тяжке давило від чола. А від стіни до стіни мозґу шибалася роспучлива-безрадна думка:

— Я безсильний...

— Тих, що тому дві неділі вбили — продовжав закурюючи папіроску — ніхто не закопував. Такий наказ ватажка. Ті, що згоріли в школі, то згоріли, а ті, що так їх вбили, то лежать. Хочете подивіться — там де ті дуби...

Я підняв голову і глянув на громадку дубів недалеко дороги серед поля.

— А хіба у вас жидів не бють? — питав мене.

— Ні — кажу — вони-ж люди. І зітхнув.

— Які там люди? Сволочі, тай тільки. Через них ота комунія....

— Яка комунія?

— Та ось та, чорт її знає! Кажуть погана, але я не бачив її... І нехочу бачити. Але жиди видумали це і ми їх вибємо, тай не буде комунії.

Я не переконував його, бо за свої слова міг лягти

так, як та дівчина. Я-ж находився, як полонений, в "головній кватирі повстанців".

— Ви приїхали до нас? — питав хлопчак.

Я потакнув головою.

— Добре зробили. Куди вам з комуністами, з жидами!... Ви куди? Бо я в містечко. Там будуть кулеметом розстрілювати комуністів. Інтересна штука!

— Я до обозу.

— Ага, ви до обозу. Так всього хорошого!

Стиснув мою руку і пішов.

А я стояв і не знаю, про що думав. Здається блискавкою перебігали в уяві кореспонденції мирової української делеґації, що просила в Парижі самостійности цій державі. Пригадалися універсали Петлюри про рівність всіх меншостей на Україні, його заклики до повстань. В темноті власних віч станула Україна, широка, гарна, кохана і страшна Україна, наче парус без керми серед моря людської крови. Тоне, то знову виринає. Раз як приманчива фата-морґана, раз як чайка піратів, раз, як гнила лодка. Тоне і знову виринає. А на морі буря і криваві хвилі заливають все...

Здрігнувся і підняв голову. Душно стало. Розіпняв плащ і мої очі зупинилися на громадці гордих дубів.

— Піти, чи ні? — питав я себе в душі.

І щось шептало:

— Йди, йди і поглянь. Може будеш жити, може вирвешся з цього пекла і перекажеш нащадкам про ганебну-дешеву славу їх дідів. Йди, облиш серце на боці. Тут серця не треба!...

І я повільно попрямував до дубів через оране поле.

Не доходя до них, мене вдарила душна вонь гнилизни. Я хустиною затулив уста і ніс, та напів здер-

жуючи віддих йшов дальше. Недалеко дуби. По полі приплескані дощем тряпки, піря, коробки.

— Утікали, їх тут дігнали — пояснюю собі.

Нараз станув і дальше не йшов. Перед мною лежало в розплузі дитятко, літ три. Пізнаю, що це дитина, по останках маленького тіла. Одна ніжка, як віточка лозини зломана, пригнена аж до головки і обгризена собаками. Тіло чорняве, чи зеленяве. Набреніле, повикушуване. А там — купа лахміття і тільки сива-сива борода вказує, що це був старенький чоловік... А ще далі — знову... знову гола жінка. Тіло неприродно роздуте, синяво-зеленої краски. А голови немає. Біля неї обличчям до землі хтось лежить. Не видко, хто такий. Червона колись спідниця і синя блюза полиняли на сонці, доще і вітрі. А там, зза межі... ні, ні! Не можу! Довше не видержу...

І я швидко побіг назад. Сів на насипі біля дороги і заховав обличчя в руки. Воно здається горіло, бо пекло. А серце билося трівожно. А в голові шуміло. Я старався щось думати. Я... я-ж син того народу, що все це зробив. Я рідний брат тих, що там по звірськи катували безборонних дітий, старих дідусів, жінок-дітей нужди і горя. В нас одна кров пливе. Я син одної матері.... Так! Я син одної матері!....

І моє обличчя запекло ще більше. Пекли долоні, пекли очі, пекли сльози.

Я плакав. Я, що майже дитиною пішов в світ жорстокостий на війну, — я що виріс серед убійств і смерти, що бачив сотні-тисячі трупів і ніколи не плакав — тепер плакав. А в душі боровся: Хто винен? Хто? І що робити? Відречися від цього народу, утічи від нього далеко??....

Але якийсь пекучий жаль схватив за горло і не я, а невідома сила крикнула моїми грудьми:

— Дурню! Кругом такі картини. І в одних, і в других.

Я кинувся, як божевільний. І не крикнув, а заревів:

— О будь проклята війна і насильна смерть! Що робити, що робити?

Але відповіди не було.

Пекли долоні, пекли сльози, пекло обличчя, пекло в грудях. Я плакав, як дитина.

З жалю, з роспуки, чи з сорому?*)

---

*) Цей уривок, з деякими відмінами, був друкований в львівській "Землі і Волі", "Укр. Щод. Вістях", та в моїй книжці "Фільми Революції". Друкував я його окремо з приватного листа, писаного до товариша в зах. Европі, а також пригадуючи з памяти. Всі мої рукописі, а з ними й "Траґедія 1-го травня" були вислані після мойого виїзду з України в західню Европу 1922 року і я не одержував їх 9 місяців, так що стратив був надію на одержання. Але на моє щастя вони не загинули. "Добрі" люди девять місяців "цікавилися" ними і вкінці недавно віддали мені. Щиро дякую їм і за цю ласку. Я вмисне згадую цю справу, щоб висвітлити причини, чому я друкував окремо уривок і чому він в дечому ріжнився від ориґіналу, поміщеного тут. **М. І.**

На Умань.

Знесилений, розбитий і напів-свідомий поплівся я здовж обозу. На право сумували руїни містечка. Розвалені хатки-ліпянки пусті-мертві. Ніде живої душі. Ніде одного вікна. Скрізь пустиня.

Мимоволі пригадуються мені подібні описи польських письменників про гайдамаччину. Як ненавидів я ці описи і як розумію їх зараз! А Кулішева Козаччина... Чи треба кращих "світляних картин", щоб зрозуміти її? Шлях однаковий, а може, може сьогодняшні картини страшніщі. Я не хочу думати про це. Я вже не в силі думати.

На роздоріжжю під горбком опертий на телєґрафний стовп тов. Чорний. (Телєґрафний стовп! Повірте, що я здрігнувся і здивувався. Відкрив широко очі і дивився, як на щось нове, бажане і рідне. Телєґраф, хоч признак його, бо дроти порвані. Але яке дивне враження робить телєґрафний стовп в цій пустині. Він — одинокий представник культури — пригадує мені XX століття. Чомусь радісно забилося серце.)

Тов. Чорний стоїть жовтий, з запалими очима, з болісно скорченим обличчям. Я привітався. Здрігнувся, відповів рукою і аж по хвилі зітхаючи сказав:

— Гаразд!

Я пішов дальше. Недалеко виднів червоний будинок. По будові пізнаю, що це школа. Тут більший рух, як в инчому місці. З дверий виходили і входили узброєні люди, часто й галичане-офіцери. Цікаво, що в них

так швидко появилися всі належні золоті нашивки на рукавах та золотисті тризуби на шапках. Видко возили з собою ці дешевенькі патенти на панів.

Підходю до одного парубка з списом в руці.

— Тут штаб повстанців? — питаю.

Він змірив мене від ніг до голови.

— А ви хто такий?

— Галицький старшина — відповідаю.

— Так, тут, будь ласка, заходьте....

І я певно увійшов в корідор, не знаючи сам, чого. Цілий якийсь задеревілий, байдужний. Про все думав з огидою, з відразою. І поліз в це гніздо інстинктовно, щоб побачити щось инче, щоб переконатися, що провідники цього руху справді инчі, як їх "військо". Мені так дуже хотілося найти лік на душевні рани. Побачити людий, а не дикунів. Переконатися в добрій волі і вірі їх. Помилки я міг оправдати, погодитися з ними, але... але я не бачив *чистої праці,* не бачив *чистих рук, ідейности,* без хижих, шкурних, особистих інтересів. І я йшов шукати їх.

З одної кімнати виводили узброєні в обрізки люди заарештованих "комуністів" — жидів і нежидів. Я заглянув з боку і побачив крізь відхилені двері повну кімнату, так чоловіків, як і жінок. Деякі були мої добрі знайомі і побачивши мене тут, відвернулися. Думали, що й я "перефарбувався".

Тихо всунувся в другі двері, куди повели арештованих. Це була широка, ясна шкільна кімната, повна людий, куряви диму і вонючого воздуху. За столом сиділо трьох. Один в польській шапці-"мацєюфці", грубий, червоний тип різника. (Опісля мені казали, що це місцевий дідич-поляк, але я думаю, що він був тільки економ.) Другий, з розкудовченим волоссям і в брудній сорочці молодий хлопець з олівцем в руках. Третій

в чорній киреї і сивій шапці, молодий, вродливий "отаман" повстанців — Садовський.*)

На столі в двох пляшках горілка і шклянки. Всі пяні. Пють горілку, як воду.

Почався допит першого.

Садовський: Комуніст?

Арештований: (мені незнайомий). Ні.

Економ: (так буду називати типа в польській шапці.) Жид?

Арештований: Ні.

Садовський: Хто такий?

Арештований: Червоноармієць, мобілізований.

Садовський: Відкіля?

Арештований: З Курської ґубернії.

Економ: Сволоч! Чого ліз до нас на Україну? Грабувати? Куля!

Арештований: Я мобілізований.

Садовський: (до писаря, молодого розкудовченого хлопця.) Пятнайцять і пропуск.

Писар записав, арештованого відвели в кут, стягнули штани і приказали лягти на шкільну лавку. Двох готових високих парубків, з нагаями в руках — відлічили на голе тіло 15 ударів. Крик, потім стогін і мовчання. З тіла по ногах поплили струмочки крови. З нагайок відлітають краплинки її і розприскуються по білих стінах. Екзекуція скінчена, червоноармійця підводять і писар дає йому "пропуск" такого змісту:

*Пропуск.***)

Дан Петрові Хлебніку Тітіївським Запоріжським Кошем в тім, що Петро Хлєбніков може пройти до Кур-

---

*) Не знаю, чи це псевдонім, чи правдиве призвище. Про нього одного висказувалися товариші, як про людину з серцем. **М. І.**

) "Пропуск" друкований. **М. І.

ська і ніяких перепон в тому не вбачається, що підписами і печаткою стверджується.

м. Тетіїв Таращанського повіту на Україні

2-го травня 1920 р.

Отаман Тетіївського Запоріжського Коша

Садовський

печатка з
тризубом.

Допит другого. Станув з переломаною ногою, поганенько одітий, старий член комун. партії, начальник господарської частини школи політичних курсантів 44 дивізії, XII Червоної Армії, тов. Береговенко, уродженець Звенигородського повіту.

Писар: Фамілія?

Береговенко: Береговенко.

Садовський: Ти хто?

Береговенко: Українець.

Садовський: Що тут робиш?

Береговенко: Я був шевцем в галицькій бригаді.

Садовський: Ти відкіля?

Береговенко: (бреше, з огляду на близькість свого повіту, де він відомий, як комуніст.) З Полтавщини.

Економ: Комуніст?

Садовський: Він-же кривий.

Береговенко: Я швець.

Садовський: Десять і пропуск.

Береговенка тягнуть в кут, бють, дають "пропуск" і відпускають.

Допит третього. Молодий жид, не військовий, мені незнайомий.

Садовський: Ти хто?

Арештований: Я?... Я кравець.

Економ: (аж піднісся з місця.) Жид?

Арештований: Пане ґенерал, я невинуватий, що...

Економ: Жид питаю?

Садовський: (махнув рукою, двох узброєних забрало арештованого і вивели з кімнати. Цей певно пішов на смерть.)

Приводять три жінки. Одна старша, літ 35, дві молоді 17—19 літні. Ця остання чорнява, дуже гарна. Всі три жидівки, з червоними, запухлими очима. Зараз тільки старша жінка плаче, молоді стоять спокійно і дивляться на "суддів". В кімнаті затихає. Навіть пяні вмовкають. Очі всіх бігають від жінок до "суду". Всі цікаві, що з ними зроблять.

Економ випив шклянку горівки, втер вуси і глянувши на "обвинувачених", значучо моргнув, а вдаривши по столі рукою, крикнув:

— Це вже "інна пара кальоші"!

Садовський нахмарився і зніяковів, хоч намагався непоказувати цього. Він з задоволенням випив горівки і дальше захмарено дивився перед себе. Де-які галичане-офіцери, що були, як "публіка", почали виходити.

Перший озвався Садовський.

— Хто ви такі?

Найстарша жінка в голос заплакала і крізь сльози відповіла.

— Я з Погребища. Не бийте добрі панове — я проста жінка. Чоловік був шапочник. В нас пятеро малих дітей... Панове ґенерали...

Пяне, вродливе обличчя Садовського якось пожовкло, постарілось. Пробуджувалася в ньому людина.

— Не плач! — якось суворо кинув жінці. Де чоловік?

— Ночею вбили в Пятигорах, ваші козаки...

"Отаман" спокійно випив горівку.

— Та-а-ак. А чого-ж ти втікала?

— Боялася погрому. Кругом всі містечка розбиті, ми хотіли в Черкаси... І чоловік...

— Був комуніст? — докінчив злобно економ.

— Він робив шапки для війська. Заробляв.

— А діти? — допитував "отаман".

— Не... не знаю. Були на підводі. Мене стягнули... І я не знаю — заливаючись слізьми простогнала нещасна матір. Потім зложила руки і давлючись риданнями просила:

— Ваше благородіє! Скажіть де мої діти... Четверо, малих...

— Хлопці? — крикнув Садовський.

— Дівчата... Скажіть, нехай віддадуть мені. Діти, мої діти....

"Отаман" схватився зза стола і гостро вказуючи на двері, крикнув.

— Пустити на всі вітри. Геть!

Але економ зловив його руку і запротестував.

— Комуністка пане полковнику! Як пускати?

Садовський блиснув на нього очима, як-би викресав вогню, потім схватив шклянку і вдарив нею по столі так, що розлетілася в куски.

— Я отаман, чи ні?

Економ присів. "Отаман" потер лоб і слабим, спокійним голосом сказав:

— Написати пропуск і пустити. І пустити...

Так дуже тихо стало в кімнаті, що чути було, як скрипів олівець "кошового писаря". А я думав: Чи ось той "отаман" від горівки такий добрий, чи може він один з тих, яких називають "ідейними"?

Жінку випустили. Перед "судом" стала молодша, рудоволоса дівчина.

— Відкіля? — питає писар.

— З Хвастова. Я сестра милосердя...

В кімнаті вибухає загальний сміх. "Сестра" боязко оглядається по всіх і начинає плакати.

Економ нахиляється до Садовського і щось шепоче. Останній потакує.

Економ: Ти добровільно пішла в сестри?

Арештована: Мене мобілізували. Я студентка медицини.

Економ: (злобно підсміхнувся). Хорошо. До чого вживають скипідар*) ?

Арештована: (сміливо) На зуби.

Економ і ціла саля вибухає голосним реготом. Садовський махнув рукою.

— Відвести!

"Сестру" виводять. Обличчя в неї скривлене болем, а в очах ледво помітна надія. Не знає бідна, що допит скінчений і її ведуть в групу "смертних".

До стола твердими кроками підходить третя, яка рішуче немає ніяких признаків семітської раси. Стоїть рівно, з гордою головою. Волосся чорне, як вугілля, одіта в темне плаття російської ґімназистки. Тонкі брови насуплені, на високому чолі ледво помітні морщини. Чи ця дівчина була справді така смілива і горда, чи може думала гордістю покорити "суд" — я не знаю.

Якийсь час "судді" і "обвинувачена" мовчки дивилися собі в очі. Перша, без запитання озвалася дівчина. Голос сухий, силувано різкий.

— Я родилася жидівкою, але не признаю ніякої віри. Мого брата повісили в Петрограді ще перед війною. Від 1919 року служу в Червоній Армії, в штабі 44-дивізії, як машиністка. До партії не належу.

— Вас ніхто не питає — гнівно, але мягко перебив Садовський.

*) Терпентина.

— Переказую все, що для вас потрібно. Зазначую, що я родилася і виросла на Україні, в Житомірі і по міжнародним правам маю право громадянства на цій землі так само, як і кожний з вас.

Дивно, що економ навіть не моргнув на ці слова. А він так нетерпів жидів.

Садовський опер голову на руки і дуже поважно, підходячи під тон дівчини, сказав.

— Ви надто розумні панночко і український акцент у вас нічого. Але ви наша полонена. Ми захватили вас в бою (!) в рядах ворожих банд, насильних окупантів нашої неньки України. І вибачайте, але ми мусимо покарати вас так-же, як усіх.

Дівчина випростувалась і певніщим голосом відповіла.

— Звичайно, я у ваших руках і ви можете зробити зі мною все, що вам подобається. Але я маю враження, що попала в полон до чесних солдат, і по скільки знаю, в ніяких країнах не карають полонених, а тимбільше жінок.

В юрбі хтось півголосом кинув:

— Язичок в неї, як в сороки...

— Образованная! Говорить ловко!

Дівчина не помилилася. Своєю сміливостю вона по правді поставила "суддів" в невигідне становище. Ті люди, хоч і пяні та здичілі, мабудь протверезіли за час розмови і по них було пізнати нерішучість. Писар гриз олівець, економ вперто дивився під стіл, "отаман" водив очима то по дівчині, то по своїх "козаках", якими наповнилася кімната. І о скільки мені видається, найбільше боровся з собою Садовський. Він, перед топою своєї "публіки" мусів покарати дівчину, а жидівку принціпово розстріляти. Та своєю сміливостю і отвертістю "полонянка" роззброїла його і він найшовся в

глупому положенні. Це вказував його "маневр" словами, які говорив він більше для "публіки", чим для обвинуваченої. Однак найважніщу ролю грала тут по моїй думці краса дівчини. Навіть люди з найгрубшим серцем ставали мягкими перед жіночою красою, про що я нераз переконався.

— Я повинен розстріляти вас — почав глухим голосом "отаман". Розстріляти без суду. Але я так не з-р-о-б-л-ю...

Останнє слово "не зроблю" Садовський протягнув довго і зпід лоба слідкував за "публікою", мабудь стежив, яке враження викличе на них його "святотацтво". Але "публіка" мовчала. Тоді "отаман" випростувався на кріслі і самопевним голосом командіра наказав.

— Пять і пропуск.

Дівчина прикусила долішню губу. І в тій хвилі, хтось в товпі глухо крикнув.

— За мало! Двайцять пять!

— Пять мало!

— К чорту її! Пускайте так! — крикнув другий.

Дівчина оглянулась на товпу, потім повернулася до стола і різко заявила:

— Я прошу розстріляти мене. Бити ніколи не дозволю. Як-що я винувата, стріляйте!

Садовський нахмарився. Потім затремтів, почервонів і з усеї сили вдарив кулаком по столі.

— Більше баб не приводити. Довольно! Дати пятнайцять і пропуск!

В товпі зашуміли. До дівчини підійшли два парубки з нагаями. Вона в одну мить побіліла і під очима виразно зарисувалися сині круги.

— Я не піду — хотіла крикнути, але голос був слабий, дрожачий.

Її схватили. Спершу пручалася, кусала губи, би-

ла по колінах своїми ногами парубків. Та це тільки розлютило їх. Вхопили її, як соломинку, кинули на лавку і двох налягло на неї. Зі злобою закинув один з "виконавців" спідницю і засвистіли нагаї. На білому тілі засиніли пруги, потім зачервоніли і полилася кров. Вона пробувала за кожним ударом вириватися і скажено, нелюдським голосом кричала.

Як скінчили і давали її "пропуск" — я побачив обличчя жертви. Не біле, а жовте. З носа тихо двома струмочками текла кров і котилася по бороді на темне одіння. Товпа розступилася і дівчина хитаючись, як п'яна, вийшла.

Ця екзекуція дуже неприємно вразила "суд", а головно Садовського, бо він відразу випив просто з пляшки всю горівку і злобно кинув її під стіл.

— Нову! — крикнув дико.

Писарчук піднявся і незрозуміло дивився на "отамана". Але економ поміг. Він за спиною шепнув півголосом:

— Самогону!

Писарчук повернувся і приніс з кутка дві пляшки.

Привели ад'ютанта начальника школи політичних курсів і політвідділу 44 дивізії, мойого знайомого. Молодий 24 літній гарний юнак, переодягнений в лахміття, (а ще вчора мав на собі добре одіння), що перебув за час горожанської війни чи не всі полони. З уроження жид, що виріс в українському селі і до непізнання володів нашою мовою. По обличчі тяжко пізнати зразу його семітське походження. В армії працював під псевдонімом Митро.

Садовський: Ти хто?

Митро: (ідійоткувато усміхається). Хто я? Я — собі підводчик.

Садовський: Ти собі сволоч.

Митро: (глуповато). Підводчик.

Садовський: Відкіля?

Митро: З Сербинець біля Чуднова. Прийшли, взяли, а тепер хоч не вертайся до дому. Коні пропали, віз чорт взяв. Я прохав, щоб дали мені другі, аби доїхати до дому....

Економ: (довго дивився на нього.) А ти не жид?

Митро: (сміється) Який там жид? Бог з вами!

Садовський: Скажи кукуруза.

Митро: Ку-ку-ррру-за.

Економ: Перехрестися.

Митро: (голосно хреститься.)

Економ: Говори "вірую".

Митро: (швидко і поправно говорить молитву.)

"Публіка" сміється, а з нею і Митро.

Садовський до економа: (півголосом) Він жид?

Економ: (здвигає плечима) Чорт його знає! Ну, побачимо. (до Митра.) Скидай штани!

(Вони пізнавали по полових частях.)

Митро стає в бік, звернений до вікна, розперізується і довго вовтузиться. "Штаб" тимчасом пє самогонку.

Економ: Ну, показуй.

Митро: (показує, цілий член в крові. Він на борзі порізав його ножиком.)

Садовський: Що таке?

Митро: (якось несміливо.) В мене — трипер...

Садовський: (копнув його ногою.) Пішов ти до чортової матери! Сволоч!

В цій хвилі увійшов тов. Чорний, а за ним двох старшин-гарматчиків.

— А-а-а-а! Моє поважання пану полковнику! — привітав тов. Чорного Садовський. Навіть хотів вийти против нього, але підвівся, захитався і сів назад.

— І пан сотник тут! — крикнув радісно, як побачив старшину — гарматчика З.

"Сотник" привітно хитнув головою і усміхнувся. Чорний стояв спокійний, серйозний.

— Так куди нам їхати пане отамане? — запитав він Садовського. Нас-же дві тисячі людий. Харчі кінчаться, грошей майже нема.

— Їдьте куди хочете — відповів Садовський. Воля! Куди тільки хочете пане полковнику!

Чорний згірдно усміхнувся. Ніколи не забуду цеї усмішки.

—Але ще одно пане полковнику — говорив "отаман". Ви мусите видати нам всіх комуністів і політичних робітників, *навіть* галичан.

— В нас нема ані одного — відповів т. Чорний. — Хто був, той утік. Хто їде з нами, той наш..

Старшини-гарматчики значучо перекинулись очима, але мовчали.

— Ех! Були дві-три птиці, тай втікли! — зітхаючи сказав Садовський. Й..... їх мать! Хитрі сволочі! А шкода! Великі вороги України! Рука так і свербить. Да-а-а. Шкода. Може спірту стаканчик?

— Дякую, я не пю — відповів т. Чорний.

Гарматчики виложили на стіл цілу вязанку радянських грошей і просили Садовського виміняти для бригади на гривні. Та я не знаю, що відповів "отаман", бо з приходом нових галицьких офіцерів рішив я непомітно вийти, щоб не попасти в другу кімнату, відкіля вороття до життя не було.*)

Вийшов на вулицю і побачив, що всі наші обози кудись виїзджають. Питаю знайомого.

— Куди?

---

*) Пізніще мені росказували, що на городі школи розстрілювали полонених масово скорострілом. **М. І.**

— На Умань! — відповідає.

Йду за підводами. Від товаришів з 1-го полка довідуюся, що без нічийого наказу, самовільно і відрухово обози подалися в дальшу дорогу. Виїхала одна підвода, а за нею ціла валка. По слухам Умань захватила партизантська ґрупа Тютюника, де є теж галицька кіннота Шепаровича*) та піхота з отаманом Букшованим.**) Офіцери хотять злучитися з ними.

На одній підводі 1-го полку Ч. У. С. С. бачу ту сміливу дівчину, яку недавно били нагаями в школі. Лежить боком, прикрита стрілецькими плащами. Підходою блище. Дивиться блудними очима на мене.

— Я бачив ваше нещастя... — чомусь говорю її, і хотів-би сказати щось потішаючого для неї, але ненаходжу слів. Вона мовчить.

—Вірю, що ми вирвемося з цього пекла — кажу. Вона легко усміхається і закриває очі. А я відходжу якось ніяково від підводи.

Бачу військома 1-го полку Ч. У. С. С. тов. А-а. Сидить в плащі з селянського темносірого сукна на похідній кухні та поганяє батогом коні.

— Нова професія — каже тихцем мені.

Я усміхаюся, а стрільці, що йдуть близько, теж. Це вони придумали свому комісарові таке невинне заняття. Хоч не впадає ворогам в очі.

Тов. А-ч спокійний, хоч на волоску від смерти. Росказує мені точніще про напад на с. Черепин. Перемучені довгим походом стрільці віддихали по хатах. Стан був такий: 1-ий полк Ч. У. С. С.: часть обозу,

---

*) Кіннота, під командою старшини галармії Шепаровича зрадила найшвидче, бо ще 22. IV 1920 і весь час була з Тютюнником.

) Розуміється, це була неправда, бо тов. Букшований був в той час комуністом і по боці червоних в Одесі. Але його назвиско вмисно вживали, щоб потягнути стрілецтво. **М. І.

3 скорострільи і 25 стрільців-боєвиків. 2-ий полк: 12 скорострілів, 250 стрільців добре узброєних з командіром В-к і обозом. 3-тій полк: 100 стрільців з тимчасовим командіром З-ом Ф. і обоз. Напад з ліса був скерований на частину 3-тього полка. Командір З-ч без одного вистрілу перевів своїх стрільців яром до "повстанців" і це саме зробив В-к з 2-им полком. В районі ворога оба командіри уставили стрільців в лави і приказали співати "Ще не вмерла"... і "Не пора". Тоді банди всіми силами вдарили на горстку старих червоних Усусусів, які завзято боронилися і не здавались. Завязався бій, в якому з 25-тьох стрільців 1-го полку Ч. У. С. С. було вбитих *сім* а 14 ранених. Решта з обозом відступила через гору в с. Лобачів, де стояв штаб бригади і тут її роззброїли.

Я сів на підводу і думав: куди ми їдемо? Що буде далі? Опинилися поміж двома вогнями — між польським і червоним фронтом і це мусить скінчитися. Що робити дальше? Обовязково треба утікати. Держатися всіх годі. Утікати? Але куди, як? Відбитися від обозу самому, то в першому селі убють. До поляків йти, все одно, що вмерти тут. Перерватися до червоних — теж не гарні перспективи. Червона Армія озлоблена зрадою галичан, яким приписує всю катастрофу на фронті, як тільки довідається, що я галичанин — пропаду за цапову душу.

Ми їхали полевою доріжкою, поміж невисокими житами. Стрільці 1-го полку Ч. У. С. С. часто залишалися в житах і нищили документи політичного відділу бригади і свойого комгуртка. Тимсамим вони ратували себе і стрільців инчих полків від неминучої смерти, як не чужих, то доморослих своїх "повстанців", що вспіли вже "вирости", головно серед гарматчиків.

Зупинилися ми в першому селі за м. Тетієвом. Тут

зустріли нас узброєні парубки, мовляв, для порядку. Багато між ними поляків з бувших панських економій та цукроварень.

На широчезній вулиці пристанули всі обози. Селяне і селянки заметушилися межи стрільцями, які продавали з себе все, що могли. Найбільше міняли за самогонку і хліб. Тут вперше я побачив тихого-спокійного галицького стрільця в роспучливому стані. Я бачив його в дуже критичних хвилях на фронті, бачив його при переході через Збруч, в цьому дуже траґічному випадкові. Бачив в стані крайної резиґнації серед двох сил: безпощадного тифу і ганебної денікінщини. Але ніколи не був він таким, як зараз. Старі Усусуси коротко і просто називають такий стан:

— Чоловік тепер на бороду плює...

Стрілець з огидою і омерзінням дивиться на недавніх своїх начальників-офіцерів, до яких був так дуже привязаний. Він перестав звертати увагу на них, перестав слухати. Але-ж він немає нічого, що заступило-би їх. Він виріс і виховався під наказом і палицею "пана" і йому обовязково треба зараз щонебудь на це опустіле місце. Треба і нема. Проста душа галицького мужика більш ніжна і чутлива, як інтеліґента. Стрілець, може й несвідомо знає, що зараз зроблено погано, гидко, нечесно. Йому важко на серці, він хоче забути дійсність, сучасність. І пє. Заливається вонючою самогонкою. Віддає за неї останні черевики, блюзу, штани, останній ножик, а вкінці тягне з воза мішок цукру, майно бригади, і — міняє за самогонку. Галицький стрілець, якого на протязі літ майже ніколи ніхто не бачив пяним — зараз лежить під возом, обваляний, напів-свідомий, страшний. Так само впивався до безтями галицький мужик, як йому вмерла жінка, любий син-одинак, або згоріла одинока хатчина. Так-же запивався Антін в творі Ва-

силя Стефаника, (цього незрівнаного знавця селянської душі), як стратив свій клаптик землі і йшов в світ з "синьою книжочкою". Так затроював свою свідомість галицький рекрут, що йшов на три роки під штовханці і поневірку цісарських капралів, фельдфеблів і офіцерів.

А офіцерство цих стрільців? Стоять гуртками з далека і щось радять. На рукавах блестять до сонця золоті нашивки, на шапках тризуби. В них вже по старому "старшинські кухні", що варять і котлєти і солодкі пампушки. Намагаються бути веселими, але на виголених обличчях безрадність і турбота. Не диво! "Сирий матеріял" — стрільці, на якому вони опиралися — відмовив послуху, іґнорує їх.

Широчезна вулиця українського села, як-би торговиця, або відпуст. Жінки, дівчата, селяне, стрільці. Крик, гармідер, торгівля, пяні голоси. А по середині грає бригадійна орхестра. Витинає козака, то заводить "Ще не вмерла"... Зароблює на хліб. "Добуває" в селян — "симпатії". Її обступили дівчата і діти. Старі селяне стоять з далека. Але ніхто з них ані словом про "політику". Вони думають про це, як-би збутися цих непрошених гостей. А пяні стрільці схватилися за плечі і затягнули парубоцьку... Инчі сплять під возами в калюжі викиненого з себе обіду.

В одному кутку роїться від селян. На підводі стоїть офіцер-гарматчик і кричить:

— Хто більше? Штани гарні!

Тут йде "ліцитація" річей "руських" комісарів. Тут розпродується білизну, черевики і зброю тов. Барана, Бондаренка, Кручинського і всіх тих, що вспіли утічи, а річи залишили на підводах.

До підвод політичного відділу 1-шої бригади Ч. У. С. С. підійшов стрілець і покликав в найблищу хату

тов. Р-на (секретар), потім т. Ц-я (експедитор літератури), т. К-кого (завідуючий культурно-освітнім відділом) і т. дра Зак-о Р. (завідуючий інформацією.) З цікавости заходю за ними в хату. Тут довідуюся, що це засідання "комісії по ліквідації політвідділу", а поправді по ліквідації комуністів. "Комісія" складається перш усього з бувших суддів корпусного полевого суду К-а, М-го і ще одного. Потім з б. сотника К-и, сот. В-ша (німця) і чет. С-а, що називав себе "боротьбістом". Як я увійшов "суддя" М-ий перешукував кишені тов. Р-на (секретар політвідділу, безпартійний), а писарі списували протокол. Питання ставили такі:

1. Коли вступив в комуністичну партію і чому?
2. Яку займав посаду?
3. Що балакали між собою комісари?
4. Що вони думали зробити з нами?

Подібні питання ставили і инчим товаришам. Опісля часть "комісії" вийшла до обозу і перевела ревізію в скринях політвідділу*) та приватних річах. На підводі, де були мої річи і тов. дра З-го, "суддя" К-т схватив наплечник і питає:

— Це чий?

— Мій — кажу.

— Ага! Це ваші приватні річи?

— Так.

І він не рушив їх.

Але на возі, під мішком, я заховав був два зшитки моїх літературних праць. К-т найшов їх і обличчя радісно заясніло. Бистро перекинув сторінки і почав читати. Обличчя споважніло.

---

*) Політичний відділ є при кожній червоній дивізії, але в гал. червоній армії були вони при бригадах. Їх завданням вести політичну роботу в полках, себ-то партійну, культурно-просвітню, орґанізацію шкіл ґрамоти, хорів, театрів, видавання ґазет і т. д. — **М. І.**

— Це ваше — сказав по хвилі і віддав мені.

Я мовчав і дивився дальше. З підвод скинули скрині і пильно переглядали кожний папірець. (Всі важніщі документи були вже знищені.) Одна скриня з чистим папером, трьома пишучими машинами і канцелярським приладдям. Друга з чудовою бібліотекою, третя з радянською літературою, дрібними брошюрами. Бібліотеку, папір і машинки "суд" передав місцевій сільській крамниці, а радянську літературу висипали на вулицю. На неї кинулись селяне і діти. А як побачили, що це на українській мові, то аж побились, так рвалися.

Але залишилися деякі документи. На це надійшов тов. Чорний і його помішник т. Б-ч, що були дотепер в м. Тетієві, в "штабі".

— Що це? — питає тов. Чорний, побачивши протоколи.

— Протоколи пане полковнику, списані по наказу головного повстанчого штабу з комуністами і політичними робітниками — відповів "суддя" М-й.

Т. Чорний почав пильно читати.

— Найкраще буде — сказав на це з іронією тов. Б-ч — як ми один одного постріляємо і тоді непотрібно буде протоколів. Ось ви застрілите мене, вас хтось другий і т. д.

"Комісія" невинно похилила голови.

Тов. Чорний дочитав "протоколи" і спокійно, без слова порвав їх на малі кусочки.

— Що робити з документами пане полковнику? — тихо і винувато запитав збентежений К-т.

— Зберіть всі документи так політвідділу, як і штабу бригади, та принесіть сюди!

Через кілька хвилин ціла копиця записаного паперу була винесена на город і там, (по наказу т. Чор-

ного), спалена. Це викликало велике невдоволення серед офіцерства, але ніхто не смів голосно протестувати. Чорний був для них авторітетом і одинокою людиною з головою.

Цим самим "комісія по ліквідації" перестала істнувати.

Т. Чорний підійшов до гуртка товаришів, в яких переведено ревізію і півголосом німецькою мовою сказав:

— Я знаю хто ви і бачу, що діється у ваших душах. Але будьте спокійні. Доки я тут, так довго не спаде вам волос з голови...

Він говорив ці слова щиро, не як комуніст чи симпатик комуністів, тільки як джентльмен, людина чесна й безсторонна, до того не славянського походження.

О годині 2-ій по полудні обоз рушив в дорогу. Куди, — ніхто не знав. Рушали передні підводи, і за ними всі инчі. Я сторонив від людий. На душі було так дуже важко, як-би тяжіла на ній ґранітна скала. З товаришами я говорив тільки це, що було необхідно. Уриваними словами. На підводі їхати було неможливо, бо тут засипували мене ріжними питаннями стрільці, які дуже боліли над ганебним фактом. І я йшов краєм дороги, самий. І думав: Чому саме нам довелося переживати таке пекло? І такий сором. Там, десь у рідному краю, жде народ в панській неволі і живе одною надією, на своє військо. Він тямить що перед роком вислав 100 тисяч своїх найкращих синів за Збруч. І одинока надія на визволення зпід блискучого панського чобота, це його армія, яка прийде, яка мусить прийти. А тут — тут така траґедія. Надія поневолених батьків, без вистрілу, без бою, здається в руки їх катів. Чи-ж треба було тих тисячів жертв у Львові, та кровавого шляху по обох боках Збруча? Чи-ж на це, щоб по тхорівсь-

ки скапітулювати, треба було загачувати трупами молодих людий Свічу, Стрий, Золоту Липу, Дністер, Стрипу, Серет, Збруч і Случ? І ось, на власні очі бачу, як останні проміння невольників-батьків марно пропадають. Одні вже томляться добровільно в панських тюрмах, а другі кудись йдуть і самі не знають куди. Утікають і не знають, як. Думають і не знають про що. А опісля з роспуки запиваються до бестями і розбивають собі голови або валяються обмурзані під возами.... Зовсім, як недорізаний півень бє крилами і підскакує на всі боки.

А хто-ж відповідатиме перед історією за всі ці злочинства? Хто дасть звіт *за затрату 100 тисяч людий?* Хто стане перед судом батьків цих невинних жертв і кого без присяги засудять за зломання і потоптання чистих душ і ідей десятків тисячів людий? Хто? Скажуть свідки, якими будуть ті нещасні щасливці, що переживють й панську неволю і являться живими на суд, а говоритимуть в імені 100-тисячної сірої стрілецької маси. О! Я вірю! Я — перед обличчям смерти вірю, що таки прийде час, в якому насильно скалічені душі тисячів, будуть свідками на великому, короткому суді.

Не можеж так бути!

Чиста, правдива ідея не знає манівців і ініціяторам сьогодняшного нещастя годі приписувати ідейність. З якого боку не підходити до нього, все одно сорому і погані нікому змити не можна. Та найкращу відповідь дасть сам стрілець, той найнищий, рядовий чоловічок в армії і його батько в Галичині. Запитайте його навіть по 50 роках, він вам дасть просту і коротку відповідь, без фільософій і без дипльоматії.

А повстання? — прийшло мені на думку. Ще недавно, бо рік тому назад, я одушевлявся ними будучи

в таборі самолюбців, для яких "святая святих" була світова повія, що з одного боку "потішала" бідних, недорослих політиків, а з другого творила їх панськими собаками. Обірване, голодне військо виснажувалося з сил і вмірало на фронтах, а як його сили вичерпувались, то — потішали повстаннями. А повстання робили найбільше ті, що мріяли про карієру, про особисті користи і не дивниця, що найвизначніщі ватажки українських повстань так часто змінювали свої обличчя і переходили від Петлюри до червоних, від червоних до Денікіна, Врангеля, поляків і т. д. Йшли туди, де більше надіялись заробити.

Годі перечити, що між ними не було й ідейних людий з їх точки погляду. Але чи не лягли ті люди трупом від рушниць власного "війська" в той день, як не дозволяли грабувати і мордувати населення? Або... або примушені були піти за загальним руслом і тільки прикриватися плащиком ідейности.

Ось вже третій день ми свідками "повстання". Шукайте самі в них ідейности, бо я не можу. Я шукав і не найшов. Знаю тільки одно: Напали, пограбували, перестріляли і утікли. А зараз 2 тисячі людий пустили між два огні, без зброї і самі поховалися у своїх селах. Яке їм діло, що станеться з цими людьми! Вони своє зробили. В соломі 10 рушниць, в хліві гарні коні — хіба-ж не добре бути "ідейним"?

Та все це важко зрозуміти галичанинові відразу. Він виріс в патріотичній атмосфері, і хоч йому пхають ніж в серце, він не помічає покищо. Але чужа, безстороння людина напевно першого дня сказала-би свою думку. Пригадую собі добре часи перебування уряду Петлюри в Кам'янці 1919 року. Пригадую, як армія голодувала на фронті і ходила боса, а міністри з осо-

бистих ворогувань між собою не хотіли давати гроші на неї.

— Пропаде армія, а з нею й ваш уряд — пояснювали їм.

— Хай пропадає, на весні буде друга — відповів грубо славний міністер фінансів того блідого перійоду.

І дивно, що всього цього не помічали ті маси, на яких поправді опиралися міністри. Але чужинець по двох днях знаменито з'орієнтувався. В той час з Німеччини приїздили великими літаками аґенти фірм в Кам'янець і продавали Петлюрі ріжні приладдя за великі гроші, як радія, ліки, українські гривні і карбованці та т. и. Один з таких аґентів побувши 2 дні в "столиці", на запитання, яке виніс враження з неї, відповів бистро і коротко:

— Hier muss man Elephantenhaut haben*)...

— Чому? — питають.

Хитрий німець підсміхнувся і сказав:

— Darum, dass hier jede Staatsstelle bekaempft eine andere...**)

І він більше нічо не сказав, але мабудь більше й не треба було. В цій короткій відповіді було все.

Але я відбився від теми. Характеристику того часу певно напишуть инчі люди, які стояли блище "уряду", чим я.

Переїзджаємо через село. Нас зустрічають узброєні парубки. Маю враження, що вони вмисно повиходили з рушницями, аби похвалитися своїм порядком. На підводі розлягся один з наших офіцерів четар С-р. Глянув на узброєних парубків, потім на йдучого побіч га-

*) Тут треба мати шкіру слоня....

**) Тому, бо тут кожна державна установа поборює одна другу.

Свідком цеї розмови був і проф. Боберський. **М. І.**

лицького комуніста і кепкуючи кричить:

— Пане товаришу! А де-ж ваші комуністичні гуртки?...

Але запитаний йде дальше, як-би це не до нього.

Над вечір переїзджаємо через друге село і спочиваємо 30 хвилин. Тут довідавсь я, що нас веде в "незнану путь" двох "старших повстанчого штабу" з Тетієва на Умань.

Всі ворота в селі замкнені перед нами і біля них торчить звичайно хозяїн з рушницею в руках. Почуваємо себе, як кіт в мішку. Годі купити кусок хліба.

— Йди, йди дальше. В мене хліба нема... — якось непривітно каже "повстанець" до стрільця. А мені пригадується чомусь відома небелиця, як до багача прийшов жебрак і просив хліба.

— Йди, йди! — каже багач. Хліба в мене немає, бачиш, що сам їм вареники...

Рушаємо дальше. Але один цікавий епізод, що мав місце в тому-ж селі, кидає найкраще світло на "ідейність" повстанців. Село знало добре, що ми галичане, які зрадили Червону Армію (все йшло під загальну назви "ми"), та перейшли до українських "повстанців". Але ще краще знало село й бачило, що на наших підводах є дещо майна, головно мішки з цукром, мукою і инчими харчами, одинокий рятунок перед голодом. Забрати це безпардонно вони не мали відваги, бо з нами їхало їх двох "старшин". Але як обоз рушив з села, кухар одної з полевих кухонь хотів набрати з криниці води, щоби в поході зварити вечерю. І кухар звернувся до узброєного хозяїна в воротях з проханням, дозволити начерпати води. "Повстанець" навіть відчинив сам ворота і кухня заїхала на подвіря. Доки стрільці черпали воду, весь обоз виїхав з села, а "постанець" замкнув ворота на замок і геройсько заявив:

— Ви брали з моєї криниці воду, але сьогодня й вода не дається даром. І доки ви не дасьте мені 10 пудів цукру, доти не випущу я кухні з кіньми...

Ніякі слова не могли переконати "хороброго" хозяїна. Він спокійно зайшов в хату і не показувався. Здивовані кухарі постояли і потім один з них побіг доганяти обоз. На його оповідання навіть офіцери гарматнього важкого дивізійону здвигнули плечима. Але всетаки підвода з двома мішками цукру завернула в село, заплатила за воду і враз з кухнею дігнала обоз в найблищому містечку.

Була вже ніч, як ми приїхали в маленьке, розгромлене, напів-живе містечко.*) Того-ж вечера всіх бувших співробітників політичного відділу бригади Ч. У. С. С. було приділено секретним наказом до 2-го полка під командою вже *отамана* В-ка. Всім бувшим старшинам, навіть комуністам, повернено давні назви та додано чур (денщиків). Тов. Чорний, через т. Б-ча переказав, що він тому приділює політробітників в 2-ий полк, бо вони сіллю в оці на очах штабових офіцерів, а в 2-гому полку їх майже не знають.

2-ий полк мав з обозниками приблизно 300 людий, 3 скорострілі без одного патрона та 3 рушниці, які стрільці чудом виховали. Це була боєва сила "бригади".

Ночею треба було виставляти довкола села застави від поляків і червоних. Розуміється стрільці йшли голіруч. І цеї ночі, як я мав службу "дижурного старшини", пішов по півночі провіряти застави, власне пішов, щоб не перекидатися від поганих думок на соломі. Йду сміло бо знаю, що стрільці немають зброї.

---

*) Назви дрібних сіл я не записував, бо не вірив, що колись прийдеться використовувати їх. По мапі я пригадавби їх, але цьої роскоші в мене зараз немає. М. І.

— Стій! Хто йде? — кричить стрілець з застави.

Я не відзиваюся, йду дальше.

— Стій, бо кину грудкою! — кричить в друге і сміється, а я з ним теж, хоч обом нам не до сміху.

3. травня 1920 р.

Раненько рушаємо дальше. Штабовці кажуть, що до "Тютюника в Умань". Переїзджаємо знову через села не задержуючись. Говорю з селянами, що працюють в полі близько шляху. Вони чомусь дуже обережні в розмові. Не чути в їх голосі і поведінці тої буйности, що в таращанців.

— Ми так сказать подальше — говорить молодий парубок. Бандувати не йдемо, бо тільки горе від того. Живемо, як люди. Буває, що заскакують з таращанського повіту до нас, але наших хлопців там немає. Не стоїть. Ні чорта не виходить. Повстання сьогодня є, а завтра немає. А прийде армія і нас за це бють.*)

Я коротко росказав йому нашу долю. Він подумав і якось сумно сказав.

— Біда вам буде. Відсіль і большевики і поляки близько. А зле зробили. В большевики пішли вже й наші хлопці. Хоч деруть вони з нас роскладку, хоч війська їх об'їдають нас, але хоч за бідним вступаються. А ось йде поляк, хіба-ж він подарує нам це, що ми взяли панську землю? От, проти нього повстання, це понімаю! Але, — та що вам казать... Знаєте краще за мене. Ми люди маленькі, темні, необразовані.. Ми тільки так...

Біля нас збірається гурток стрільців і селян, що йдуть в поле. Завязується балачка.

---

*) Цікаво, що селяне все казали: "банди", "бандувати". М. І.

— Так куди ви панове їдете? — питає старший селянин.

— Самі не знаємо дядьку — відповідає стрілець. Їдемо, тай їдемо...

— Ех люди — каже дядько. Кажуть, образовані ви, а простіть за вираженіє, голову потеряли. Чого-ж було вам переходити до большевиків, як не думали з ними бути?

— Мусіли дядьку, нікуди було йти — хтось з гурту озивається.

— А втікати від них теж мусіли?

Ніхто не відповідає. І дядько смілимо росказує далі.

— Я не большевик, сохрани господи. Не знаю я добре, що таке большевик, а що Петлюра. Бються, значить посварилися. Яке мені діло, не так? Зімою стояли в мене на кватирі большевики. Не большевики, а уманські жидки. Повиколювали очі іконам, сміялися над ними. Кажу їм, навіщо вам здалися ікони? Стоять на стіні, нехай стоять. Ми вашому богові очей не виколопуємо. А вони кажуть, що немає бога. Хто це знає, кажу їм. Як був давніще, полагається, щоб був і зараз. Ні? Але тих жидків опісля взяли і розстріляли. Дуже знущалися над нашим народом, брали роскладку і продавали. І самі большевики розстріляли. Я кажу, я не большевик, але я за них скажу добре слово. Їй бо! Ви погляньте. Вже кілька років бються. Голі-босі. Бють їх всі, хто тільки хоче. І Петлюра і ви і Денейкін і поляк і ще там хтось, не тямлю. А вони самі. Понімаєте, самі. Гинуть, як мухи і за своє бються. Без підмоги. Привів Петлюра німців, били нас, шкуру стягали, поміщиків прислали. Веде Петлюра поляків, звичайно, це саме буде. Бо чияж була економія, чий завод,

як не польського пана? Це не хорошо. Большевик йде, то йде сам, не веде нікого. Пана не любить, землю не одбірає, ще й бється, як йдуть одбірать. А Петлюра все з кимсь. То з німцем, то з поляком, то з румуном кажуть. І все його одні большевики бють. Чому це так? Ви люди образовані, культурнії, ви мені скажіть?

— Большевиків багато, в них сила — відповідає хтось з гурту.

— А відкіля-ж та сила? — допитується дядько. А хіба в нас немає сили? Хіба в нас мало народу? Та наше село готовий баталіон. Але треба панове знати, за що проливати кров. Да. Треба знати. Большевик проливає і знає. Бється сам, а бється. Чому-ж до Петлюри не йде народ? Видко, що щось не теє. Щось є. Народ не дурний. Він темний, але не дурний. Він знає, все знає. До Петлюри не йде і не піде. Чому? А тому, що раз тебе Петлюрою зробили,*) ти дай народові це, що йому полагається. Вєрно я говорю? Дай, що полагається, а не веди панів на нас. Знаємо вже, німець був. А польських панів я тямлю. Служив на економії. Діти вже мав, а била мене по морді польська баришня, як байстрюка. Їй бо! Як байстрюка. Значить, ти Петлюра і ведеш на нас пана, ми не підемо. Дай, що полагається, бийся самий, як большевик, тоді й народ піде. Та в большевика теж люди, а не звірі. І люди такі, як ми. Були в нас, знаємо. А в нас він силою хлопців не брав, значить народ за ним, як має військо. Хоч говорять, що він якусь кумуну буде строїть, то жінок візьме для всіх, але не робить цього.

І солдати його цього не говорять. А солдати, такіж дядьки, як й ми. Нехай попробує хто кумунію строїть,

---

*) Селяне вважали слово "Петлюра" не якназвиско, а як уряд, посада. **М. І.**

жінок для всіх брать, то вони йому покажуть. Да-да. Солдат їх, то й большевик. Не буде солдата, не буде большевика. А в нього солдат багато. Зімою босими ногами ходять, а бються. Завзятющі. Ось ви панове. Військо, правда? А пішли з рідних країв і там поляк. Значить, не стало вашого брата-солдата, і не стало нічо. Неволя одна. Так і тут. Большевик, то солдат, нема солдата, нема большевика. Вєрно я говорю?

Стрільці потакували дядькові і дивувалися його міркуванням. Вони були дуже приступні і ясні для "образованних" галичан.

Я вже остався був від обозу і пішов дальше доганяти. Від гурту відділився і офіцер Д., сплюнув в бік і розложивши руки каже:

— Большевик дядько!

Бистрим кроком пішов я в слід за обозом. А гурток стрільців так і залишився на полі біля дядька і більше не повернувся до обозу. Розлізся по селах.

Містечко Цибулів. Жидівського населення немає, але будинки менш зруйновані. При в'їзді в містечко жде на коні тов. Чорний і повідомляє всіх офіцерів:

В 2-ій годині, в місцевій школі старшинські збори.

Населення Цибулева взяло нас за поляків і аж пізніще довідалося, що ми нещасні, безталанні галичане. Люди якісь инакші тут. Більш привітні і людяні.

На широкому майдані розтаборилися всі підводи і стрільці. Кухні варять обід, стрільці міняють дальше своє добро за хліб, сало і самогонку. Довкола повно селян. Платять і грішми, звичайно керенками. Тут-же йде торг не тільки річами, але й людьми. Стрільці наймаються на роботу до хозяїв, що прийшли з дооколичних сіл. Тов. З-ий, доктор прав, комуніст, наймився на роботу в млин і відразу, як людина з університетською освітою, дістав посаду мельника.

Поміж стрільцями немає вже ніякої пошани до офіцерства. На моїх очах сотник з 2-го полку хотів розсудити якусь справу поміж стрільцями. Але стрільці не дали. Закричали і сотник ніяково повернувся, а в слід за ним понеслися крики:

— Вже знов сотники, а куди привели нас?

— Двайцять пять буків йому!

Подібні випадки не зустрічалися дотепер в галицькій армії. Офіцер з штабу побачивши цю картину, журно зітхнув і каже:

— Аж тепер наш стрілець большевичіє...

А я мало-що не сказав:

— *Школа* пане поручнику. Добра *школа* навчить всего.

Йду між підводи 1-го полку Ч. У. С. С. Зустрічаю військома т. А-а.

— Підете на старшинське зібрання? — питаю його.

— Щось невірю йому — відповідає т. А. Йдіть ви і мені перекажите, що там говорили. А я тимчасом постараюся вступитися з очей людям. Після зібрання найдете мене в ось-тій клуні.

Йду дальше. Біля воза сидить на сонці дівчина, яку били на моїх очах в Тетіївському "штабі". Усміхається, як давня знайома.

— Що-ж товаришу, довго ще тут? — питає мене півголосом.

— Мабудь до завтра — відповідаю.

— А я цеї ночі.

— Самі?

— Сама. Християнівка недалеко, там наші. Так до побачення!

— До побачення — кажу і стискаю її руку. Щасливої дороги. А зможете зайти?

— Зайду. В мене вже все готове. Ось воно!

І дівчина показала мені клунок з селянським одягом. Ми ще раз попращалися.

Йдемо гуртом в школу на старшинські збори і ніхто з нас не знає, що буде там. Школа гарна, нова, велика. На дверях закосичена повялою зеленю таблиця:

— *“Вітайте з робітничим святом 1-го травня!”*

Щось міцно сціпило серце. Так болісно дуже. *1-ше травня*. Це було передвчора, а видається, що минули літа. І який страшний, який крівавий був цей Великий День! А тут, в цій школі, малі діти з вчителями святкували його. Святкували в один час з робітництвом цілого світа. І як-би вмисне, на дверях залишився напис:

“Вітайте з робітничим святом 1-го травня!”

Так. Це для нас дорогий святий напис. Бо в нас не було 1-шого травня. В нас була *траґедія 1-го травня*. І скромний напис, як-би знав про неї, вітає нас, пригадує аж 3-го травня про Велике Свято працюючих. Мимоволі в очах стають сльози і хочеться відкрити голову перед цею розрисованою дошкою. Але це не у всіх.

Велика шкільна саля, з готовою сценою, заповнюється офіцерами. Несвідомо, відрухово засідають ліві елементи на лівому боці лавок, праві на правому. Зібрання відкриває тов. Чорний. Він жовтий, якби схорований, з запалими очима і потрісканими губами. Трохи згорбився і видається, постарівся.

— Панове старшини! — починає німецькою мовою, але зараз-же переходить на українську. Скликав я вас в двох справах, які треба нам рішити. Перше: Вибрати, чи назначити командіра бригади, бо фактично його немає. Я сповняв обовязки його, як начальник штабу, але сьогодня ви повинні найти когось другого. Друге: Я не входжу в детайлі, але скажу: ми опини-

лися в безвихідному положенні. Двайцять верств на захід вже польська армія, що посувається бистро вперед. Вісімнайцять верств на схід Червона Армія, якої броневики доїзджають на три верстві від нас. Инчими словами, ми між двома фронтами і треба рішитися, що робити. Я думаю, що відповідь повинні дати ті, які привели всіх нас в таке положення.

В салі затихло. Невесело стало навіть "правиці", де засіли всі офіцери важкого гарматнього дивізійону, частина легкого, більша половина 2-го і 3-го полка. Всі Усусуси, а з ними й ліві елєменти легкого дивізіону та двох полків — в "лівиці".

Слово просить тимчасовий командір 3-го полка сотник З-ч, один з тих, що без вистрілу перейшов в с. Черепині до наступаючих парубків. Виголошує дуже патріотичну промову і взиває збори, щоби одноголосно доручили командування "бригадою" полковникові Чорному.

Після нього теж говорить в крайно шовіністичному українському дусі поручник Е-х, галицький жид, який все називав себе німцем.*)

Саля грімкими оплесками вибірає тов. Чорного командіром. Він дещо схвильований, але почувши владу в своїх руках стає твердим штабовим офіцером.

— Дякую панам старшинам за вибір, але я сам, в такий час, не можу брати на себе відповідальности за людий. Прошу вибрати військову раду з 12-тьох старшин, яка буде рішати у всіх справах.

На салі шум. Починають пропонувати. "Лівиця" дає своїх, "правиця" своїх. Сваряться, кричать. Вкінці втихає. "Лівиця одержала 7-ох своїх, між ними двох

*) Зараз служить в польській армії. Ред.

бувших комісарів. "Правиця" 5-тьох, переважно гарматчиків.

— А тепер до діла — грізним голосом командіра починає тов. Чорний з мапою в руках. — Ми йшли на Умань, але показується, що все це видумка. В Умані поважні червоні сили, а навіть в Христинівці стоїть 800 штиків піхоти, кіннота і броневики. Поляки зближаються теж. Зараз вони в Липовці, від нас нецілих 20 верств. Чимдальше на полудне, тимбільше звужується міжфронтова полоса. Будь ласка панове, яка ваша думка? Де вихід?

Тихо. Всі в глибокій задумі. По тім піднімається один з лівиці, офіцер легкого гарматнього дивізійону.

— Моя думка, що найкраще розбігтися всім, куди хто може, а в ніякому разі не переходити до поляків.

Зривається гарматчик з правиці, сотник З-й.

— Ні! Саме краще піти в повстанці. Ми тепер стали також повстанцями. Будемо боротися...

— Чим? З ким? — кричать з ліва.

— Будемо разом з українськими повстанцями!

— А українські повстанці при першій сутичці розбіжаться по своїм хатам, а що-ж тоді галичане? — питають його.

— Тоді постріляємся — врочисто і серйозно заявляє сотник З.

— А чим-же стрілятися, як в нікого немає навіть револьверу?

І саля вибухає голосним сміхом.

Хтось з правиці радить вибрати делеґацію і вислати до поляків в Липовець та спитати, що вони зроблять з нами, як перейдемо до них?

І знову всі сміються.

— Погладять по голівці прикладами! — кричить хтось з ліва.

— З музикою зустрінуть!

Праві з лівими починають сваритися, аж скакають до себе. Ліві домагаються, щоб командір важкого гарматнього дивізійону, який був ініціятором змови з бандами і зради в Лобачеві, сказав, що він думає. Через нього-ж всі опинилися в мішку.

Командір, в елеґантських білих штанах, встає і хвилюючись виправдується. Його часто перeривають з ліва. Загикуючись і повторяючи одно слово три рази, він вказує, що відірватися від большевиків треба було, бо ми українці, в нас відібрали синьо-жовтий прапор, словом лазить руками на мілині і вдає, що плаває.

Представники Усусусів настоюють, щоб розбігатися поодиноко, куди хто може, а харчі поділити, або роздати селянам. Гармати без набоїв, знищити.

Від "умірковaного" представництва виходить пропозиція, щоби непомітно переправитися в околиці Балти і там злучитися з ґенералом Павленком і Тютюнником. Над цею пропозицією довго і горячо дебатують. Вкінці ухвалюють, без участи більшости "лівиці".

— Стрільці не підуть! Стрільці вже невірять нам! — кричить з ліва.

— Треба аґітувати! — озивається "український" патріот пор. Е-х.

— Ми аґітувати за цим не будемо! — говорять ліві.

— Му будемо! — погоджується правиця.

— І я! — додає пор. Е.

Сотник Б-ч вносить пропозицію, щоби назву бригади змінити з "1-ша бригада У. С. С." на "галицька бригада".

— Усусуси мають свою традицію, а в цьому поході вживати їх назви не треба і не бажано!

Його піддержують всі У. С. С.-и.

Зі сцени на салю виходить тов. Чорний.

— Треба назначити нових командірів полків. Назначуватимемо по старшині. Перший полк! Хто в вас найстарший офіцер?

— Товариш А-ч! — відповідають.

— Де він?

— Не прийшов, хорий.

— Від сьогодня пан поручник А-ч командіром полка.

"Правиця" закипіла.

— Він був військовим комісаром!

— Я прошу тихо! — крикнув по німецьки т. Чорний. — Тут нема ніяких комісарів! Я командір бригади і я приказую!

Командіром 2-го полка назначений отаман В-к, а 3-го сотник З-ч.

Слово взяв "старшина штабу" тетіївського "повстанчого коша", що вів нас на Умань, "сотник" чи "полковник" Ярема. Молодий хлопець, родом з Станиславівщини в Галичині. Бандує другий рік.

— Панове старшини! Ненька Україна поневолена. Наша ненька Україна хоче жити. Воля йде.. і т. д.

Я одно тільки затямив з довжезної промови "сотника", це дуже часте слово "ненька Україна" і страшенну вузкість думок. Ніколи в життю не почував я такої вузоти, як підчас його слів. Видавалося, що велика саля стала маленька, як коробочка. І годі було видержати довше. Лівиця почала росходитися, не дослухавши, чого хоче "ненька Україна" словами "сотника" Яреми. Чи може того, щоб дві тисячі безборонних галичан повісилися на цибулівських вербах, чи може

щоб послушно стали між два вогні і вкрили трупом зелені поля?

На дворі звечеріло і ми розійшлися спати. Я зайшов в клуню пошукати нового командіра 1-го полку тов. А-а, але його вже не було. Втік.

— Щасливої дороги дорогий товаришу! — думаю собі. Чи побачимося ще колинебудь?

Ночею мала ґрупка плянувала утечу. Втікати треба не на Умань, чи Христинівку, а на Черкаси, до тих частин 44-тої дивізії, які знають нас. Нам було відомо, що червоноармійці дуже роззлоблені на галичан за зраду на цілому фронті і без сумніву, не завагалися-б і на нас відбити свою злість.

Втікати можна було тільки підводою, якої в нас не було. Але старенький, збольшевичілий піп Н. взяв на себе найти підводу, а т. В. К-й повинен був протягом завтрішнього дня дипльоматично навязати зносини з "сотником" Яремою і від нього одержати адреси тих "повстанців", що жили в селах на шляху нашої майбутньої мандрівки. Цим самим ми були-б безпечні перед другим полоном.

Найблища ніч мала відірвати нас 5-тьох раз на все від цього походу. І в тій надії ми намагалися заснути, хоч дуже недавали пяні стрілецькі голоси, що викрикали біля обозу.

Двома шляхами.

4-го травня 1920.

Цілий день наша пятка готується до утечі. Збольшевичілий галицький піп підводу найшов. Це було двох стрільців-усусусів, що згодилися утікати· Тов. В. К-ий навязав зносини з "сотником" і одержав від нього коротку записку, писану олівцем на паперці до курення, щоб була незамітна. Записку мали ми дати одній людині в м. Соколівці, 25 верств від Цибулева, де повинна бути наша перша тура. Записка коротка і певно по умовленим знакам:

— "Василь Митрофанович! Люди свої. Зробіть, що треба. Вони скажуть. Пантелеймон".

Т. К-ий говорив "сотникові", що ми в ніякому разі неможемо йти до поляків, бо раніш були надто зааngажовані в політичній роботі в Галичині і нас певно розстріляють. Ми хочемо дістатися до "повстанців" в район Черкас.

"Сотник" похвалив наш плян і зробив, що треба.

Втікав я, тов. К-ий, тов. К. К-ик, піп Н. і двох стрільців-усусусів· Виїхати мали ночею, як тільки зійде місяць.

Офіцерська "правиця" мітінґує поміж стрільцями і намовляє, щоб вони йшли на Балту.

— Не підемо. Досить водили вже нас і ось куди довели! — кричать стрільці.

— З місця не рушимося, йдіть самі!

— Слухали вас і ось чого діждалися!

— Не підемо! Не підемо!

— Не слухайте його, він бреше!

"Український" патріот, жид Е-х, аж захрип, так переконує. Переконують й гарматчики та инчі. Але стрільці не слухають. І їх перестали переконувати, а начали просити. По довших торгах стрільці почали радитися в своїх гуртках. А потім голосно заявили своїм аґітаторам:

— Ще цей раз послухаємо вас. Але заявляємо, що як по дорозі впаде на нас один стріл чи то з польського, чи большевицького боку, *ми вас всіх виріжемо.*

І офіцери без слова відійшли. Після полудня вони змінили плян, бо довідалися, що до Балти не зможуть так легко пробратися. Блище оперував "отаман" Волинець біля Гайсина і в тій надії, що через нього вони зможуть дістатися до Петлюри, постановили пробратися на Гайсин.

День проминув на приготуваннях. Що в нас ще було, ми попродали селянам і пішли пращатися з блищими товаришами.

Зустрічаю стрільців з 1-го полка Ч. У. С. С. Плачуть, як діти.

— Що вони сволочі наробили? І що вони хотять робити з нами?

Потішаю, як можу. Один з них т. Л-н, дає мені на дорогу револьвер, другий міняє шапку. В мене була звичайна, галицька, дуже помітна. І стрільці порадили перемінити, та дали мені анґлійський кашкет, в якому колись ходили денікінські офіцери. Кажуть, що тепер я більш подібний на світську людину, чим на вояка. Пращаємося дуже щиро.

— Віримо товаришу, що побачимося незадовго — каже оден стрілець.

— Мусимо так вірити — відповідаю і йду.

Вечеріє і паде дощ. Погано, бо болотом важко утікати. Але нехай. Т. Б-ч, який знає про нашу утечу, дає нам змогу відрисувати нашу дорогу до Соколівки з карти. До втечі все готове і ми на кілька годин лягаємо спати.

Північ. Містечко опустіло. Всі обози виїхали на Гайсин. Їдемо й ми, тільки в другий, противний бік, на схід. За селом грязнемо в болоті. Злазимо з підводи і помагаємо коням. Тиха і понура, хоч місячна ніч. Ніде, ні душі. Я міцно стискаю в кишені рукоять револьвера і навіть не знаю, чи він стріляє.

Їдемо довго. Годину, дві, три. Коні добрі і ми досить бистро чалапкаємо по болоті. Світає. Довкола безкраї поля. Зустрічаємо людий, що їдуть в поле. Дивляться з недовірям на нас.

— Далеко до Соколівки? — питаємо.

— Верств десять — відповідають.

Мабудь приймили нас за поляків, бо дуже довго оглядаються.

Їдемо довго, дуже довго тих десять верств. Вже й сонце зійшло, а ми все ще чалапкаємо. Вкінці виринають в ранньому тумані контури Соколівки. В'їзджаємо в містечко, зруйноване, але заселене. Здивовано дивляться на нас жиденята та міщане. По вказівкам "сотника" Яреми стаємо перед хатою потрібного чоловіка. Перший зайшов т. В. К-ий. Незадовго вийшов і відчинив ворота.

Поснідали, набрехали цілу купу історій і почали радитись, що робити. В "чоловіка" найшлася дуже неточна земська мапа. Назначуємо свою дорогу і питаємо його, куди їхати нам. "Чоловік" не дуже знає, але в нього є приятель, кооператор. Живе в другому селі, але він його покличе. І від нього довідаємося все. Що-ж до "воєнного положення", то в них немає ніяко-

го війська. Большевики в Христинівці, від них 22 верстві, та в Умані.

Ми пішли в містечко, накупили багато тютюну, якого давно не курили і ждемо в саду. Прийшов кооператор. Вислухав нас і хитро підсміхнувся.

— Я можу вам дати адреси до своїх людий, але, не раджу пускатися в таку дорогу. Краще ви пересидьте в нас поляків і тоді поїдете, куди захочете.

Але ми не годилися.

Кооператор, хитрий, хоч добрий чоловік. Годі пізнати, хто він по переконанням, в кожному разі Петлюри не любить і хмариться, як ми говоримо дещо додатне про нього. (Ми-ж грали ролю великих патріотів.) Чомусь дуже сподобав собі мене і навіть взяв з собою на обід. Рівночасно мав показати мені хату, в якій будемо ночувати. По дорозі довідався я, що в його селі є двох вчителів-більшовиків.

— А вони не утікають? — питаю.

— Ні. Ми з ними в згоді. Як в нас більшовики, то вони боронять нас, а як Петлюра, то ми їх — відповідає кооператор.

Мені дуже захотілося побачитись з тими вчителями і я просив свого "товариша" зайти в школу. Він згодився. Але в помешканні обох ми не застали нікого, тільки цілі гори радянської літератури. Оба вчителі були мабудь в Умані.

По дорозі кооператор дуже намовляв залишитися в нього.

— Я вас переховаю, опісля поступите в "Союзбанк" в Умані. Вони нехай їдуть, але ви не їдьте...

Та я не годився.

Завів мене в дебру за селом, в якій серед білого дня царював сумерк. Ссувалися болотнистою

жовтою доріжкою так довго, доки на дні яру, серед зелені, не завидніла невеличка, соломяна хатчина.

— І хто тут може найти вас? — питав сміючись кооператор.

Він три рази постукав в двері і за хвилю вони відчинилися. Ми увійшли в сиру, низьку хатчину.

— Знайомтеся — сказав мій "товариш" вказуючи на молодого, високого і ясноволосого хлопця. — Це січовий стрілець. Теж ховається, жде своїх.

В розмові довідався я, що "січовий стрілець"*) живе тут вже четвертий місяць· Їсть пшоно з салом і робить черевики. Про його сховок знає тільки малий хлопчина кооператора, більш ніхто. Сам наддніпрянець, а не галичанин. Дуже мовчазний, мабудь відвик від людий.

Я оглянув вохку хату і вона дуже неподобалася мені. Але сказав, що вечером прийду спати.

Як ми повернули до товаришів, всі вони лежали у великому саду і вели балачку про "політику" з старим дідом-міщанином. Дід розбалакався і зі мною. Росказав, що цей сад його, а кромі цього має 40 десятин землі, дві хати і — дочку.

— Молода, була в школі, заміж пора. Старий я, нездужаю...

Більшовиків він ненавидів всім тілом і душею, А ненавидів з клясових причин. Він багач, куркуль, а вони землю одбірають, голоті дають·

— Мою працю з діда прадіда беруть. "Куркуль" кажуть, не пр... пролетаріят, чи як там, а експлятатор. Матері їх ковінька...

*) Січові Стрільці (С. С.), це була військова частина переважно з галичан, яка весь час служила, як ґвардія Центральної Ради, потім Директорії. Командував нею Коновалець. **Ред.**

І дід довго залаявся, похваляючися перед нами своїм багатим "лексіконом" лайки.

Я дуже припав йому до вподоби.

— Женіться! — просить мене. Їй богу буде вам хорошо. Поле, сад, два будинки. Поміщиком станете.

Я вдоволено засміявся. Але дід не жартував.

— Женіться пане, їй бо женіться.

Всім нам стало весело, а мої товариші і кооператор сміючись потакували і прихвалювали дідові мене. Я викручувався.

— Молодий я ще дуже, куди мені женитися...

Але дід не вмовкав. Він повернувся і крикнув в сад на дочку. (Чиста торговиця — подумав я. Ще скаже старий подивитися на зуби).

Прийшла дочка. Висока, 20 літня дівка, з подіравленим віспою обличчям і кирпатим носом. Соромлива, аж страх. Дід почав прихвалювати мене і навіть твердив, що я згодився женитися. Але дівчина заховала в руки своє поганеньке обличчя і утікла в сад. А я подумав: "Не дурно старий так хоче видавати дочку і ловить женихів на вулиці".

По полудні, як ми лежали в садку, прийшов молодий, гарний парубок, з дуже інтеліґентним обличчям і рухами. Представився:

— Я місцевий волостний старшина. Будь ласка, покажіть документи, хто ви такі?

Ми задеревіли. Документів в нас не було ніяких. А цей молодий старшина так переконуючо поважно зажадав, що видко було, почував себе твердо в цій закутині.

Ми почали вибріхуватися, пояснювати нашу утечу, розуміється від поляків і від більшовиків. Парубок слухав, слухав, потім присів і не згадуючи більше про документи, почав балачку про ріжні справи. Згодом

ми зійшли на тему соціялізму, комунізму і Революції. (Все це дуже обережно, і він і ми.) Але тут парубчак показав себе з инчого боку. Науку Маркса він без сумніву знав докладніще, чим ми, а в соціяльних питаннях розбірався далеко краще, чим у своїй волості. До того його стиль розмови вказував на це, що хлопець читав багато. І це дуже здивувало мене. Таких "волостних старшин" я ще не зустрічав на Україні. Але швидко моє здивування скінчилося. Парубок признався, що був кілька років в Німеччині, як полонений. Працював на фабриках, потім був в українському таборі для полонених. По переконанням соціяліст і в таборі державсяосторонь патріотичного руху, за це багато вчився.

Нам стало дещо лекше на серці, всетаки не сміли ми щиро розбалакатися з ним. Впрочім сам він вимипав ширших розмов. Говорив обережно, безсторонньо. Одинокий представник соколівської влади був дуже хитрим дипльоматом.

Вечеріло і він попрощавшись з нами відійшов, побажавши щасливої дороги. Ми постановили заночувати тут-же, а не йти в яр і ранком рушити на Корсунь, відти на Черкаси.

Перемучені і невиспані пішли спати швидко. Піп спав в хаті, стрільці на підводі біля коней, а я, тов. В. К-ий і К. К-к в дривітні. Заснули, як убиті.

5. травня 1920.

— Вставайте! Вставайте!
— Що сталося?
— Вставайте! Вже тут!
— Хто?

Над нами стояв блідий, старенький піп і дрожачим голосом говорив.

— Большевицька кавалєрія! Приїхали за нами Розстріляють нас. Вставайте!

Ми схватилися, як опарені. Через відчинені двері я побачив на подвірі до 25 їздців, що спокійно стояли і ждали.

В дривітню підійшов нахмарений кавалєріст, хвилинку дивився, як ми нервово одягалися і гробовим голосом спитав:

— Зброя у вас є?

Я віддав йому свій револьвер.

Він зовсім не цікавився, хто ми такі, видко і без нас знав добре. Але т. В. К-ий почав виправдуватися.

— Ми утікаємо від банд. Вчора виїхали з Цибулева. Добре, що ви нас візьмете з собою.

Але кавалєріст (він був командір відділу) на це не відповів ані слова, тільки додав:

— Швидче, швидче...

На дворі ще не сходило сонце, як ми окружені їздцями виїхали в поле. Нас провожали сумні очі чоловіка, що давав нічліг, старого діда зза повітки і його кирпатої дочки.

Їздці були всі українці, полтавці. З нами не говорили зовсім, а на наші вперті заяви, що утікаємо від банд, підсміхнулися злобно і іронічно відповіли.

— Знаємо! Ми теж були в бандах, але як утікали, то голі й босі, а не так, як ви, одіті...

— Видумуйте! Знаємо таких!

І більше ні слова.

Стежа не дуже беспечно почувала себе в цій країні безвладдя, бо наганяла їхати швидче і оглядалася на всі боки. Командір з двома їздцями залишився далеко позаді і їхав повільно в слід за нами.

Молодий, гарний кавалеріст, якому віддав я цілу пачку тютюну, півголосом шепнув.

— Погано з вами. Нам донесли, що ви петлюрівські аґенти. Переговоріть з командіром, він хороша людина, червоний офіцер...

І сказавши це, поскакав вперед.

Ми сиділи на підводі і дуже завзято курили. Папіроску, за папіроскою. Але піп видавалося збожеволів. Трясся, побілів і плів ріжні небилиці. Часами дивно сміявся, часами плакав.

— Двох синів мав в Червоній Армії. Один полковник, другий сотник. Оба лягли під Козятином. Сини, сини, соколи сизі!...

І старий, який не видумував про синів, заливався голосним плачем.

А підвода мчалася з їздцями все дальше і дальше.

Сходило сонце. Гарне, тепле, румяне сонце. Зарожевіло буйні поля, розмалювало небозвід фантастичними барвами.

Ми з'їхали в долинку і нас здержали. Довкола безкраї поля зеленого жита і малий ручай. Пахощі розцвілої весни і ніжне-лоскотуче проміння сонця, Околиця, як в казці.

— Ми найшли патрон, значить у вас є ще зброя — почав один з їздців показуючи справді револьверовий набій.

Ми переглянулися. Але ніхто з нас, кромі мене і старого попа не мав револьверів, які ми віддали командірові ще в Соколівці. Було ясно, що кавалерісти видумали історію про патрони тільки тому, щоб мати причину причепитися.

На наші запевнення, що зброї немаємо, їздці не повірили. Казали злізти з підводи і пильно перешукали всі речі, мішок з січкою і солому. Потім подумали, по-

ставили всіх нас в один ряд, відїхали на кроків пять вперед, де уставилися напроти теж рядом і взяли в руки рушниці. Старий піп голосно заплакав.

Мені довелося стояти на самому правому крилі. Всі ми пізнали, що смерть близька. Може за кілька хвилин помремо серед цеї чудової країни? І не знаю чому, я був спокійний. Надто спокійний. Тільки божевільно курив. А в голові бушувала бистра-бистра думка:

— Краще вмерти тут, чим в руках панів.. Така вже доля.

А кавалєрісти стояли спокійно і без слова, вперто дивилися на нас. А ми на них. Ніхто не просився. Ждали. Ми смерти, вони сповнення обовязку. Так чудно тоді на души, як знаєш, що життя кінчиться, що більше не побачиш ні сонця, ні поля, ні людий. Кінець всему. Так просто. І немає жаху, не має жалю. Є тільки безвладдя думки і легка, лінива втома. Мимоволі блискавкою прошивають мозок туманні спомини минулого, чомусь виринає давно забута картина з дитячих літ, потім... потім знов та дурна, влізлива пісня:

У попа була собака
Він її любив...
Вона з'їла кусок мяса
Він її убив...
І в садочку поховав,
І на гробі написав,
Що!
У попа була собака
Він її любив... — і так в безконечність.

З гори поважно з'їхав командір і станув з боку від нас. Його молоде обличчя було камяне, надто серйозне.

Він довго-довго міряв нас своїми холодними очима, якби вагався чомусь. Я стежив за ним і наші очі зустрілися. Зустрілися і боролися з собою. Він не відводив їх від мене і пронизував наскрізь моє хирляве тіло. Я перестав навіть курити.

— Товаришу командір! — озвався я перший якимсь чужим голосом. Як не вірите нам, то завезіть в штаб і телеґрафом запитайте про нас тов. Затонського...

— Вас знає товариш Затонський? — глухо запитав він.

— Знає — кажу.

І це слово врятувало нас. Командір глибоко зітхнув, а з ним і всі ми.

— На підводу! — скомандував і ми рушили дальше тай моментально забули, що були одною ногою над могилою. Це видавалося як щось давнє, недійсне, як сон.

До Христинівки було далеко і ми їхали кілька годин. За цей час блище зжилися з кавалерістами і навіть подружилися. Тільки командір держався все осторонь і був мовчазний.

Христинівка. Величезний залізничий дворець повний війська. Це головна база червоного фронту на цьому відтинку. Нас окружають червоноармійці.

— Хто такі? Хто? — допитуються.

— Галичане. — відповідаємо.

— А-а-а! Галичане! Зрадники! — кричать довкола.

Один з наших кавалерістів пояснює, що ми перебіщики від банд.

— Да, да! Не перебіщики, а бандити. Ось цей, денікінський офіцер! — каже червоноармієць і показує на мене.

Я здивувався, але потім догадався. В мене був анґлійський кашкет, який часто носили денікінські офіцери.

Завели в порожній ваґон, поставили стійку, потім принесли обід. Тов. К-к, що був ранений в ногу, просив лікаря перевязати і оглянути рану. Прийшов фельшер і сестра милосердя, німка. Зраділа, що могла поговорити рідною мовою з нами.

З цілої станції збігалися люди оглядати нас. Червоноармійці, що стояли на варті, ледво здержували цікавих.

— Таж люди, не бачите! Такі, як й ви!

Вечером нас повели до коменданта враз з річами. Комендант людина обмежена, неграмотна, з рухами голяря. Переглянув чемно речі і казав відставити нас у ваґон "арештованих".

Ваґон був повний ріжних, преріжних людий. Переважно пяних, яких за це й арештували. Довелося спати на долівці, щоб хоч через дірки в дверях дихати свіжим повітрям, бо у ваґоні можна було сміло завісити у воздусі сокиру. Пізно в ніч роздумували ми над пережитим днем і вкінці заснули твердим сном. А ночею приснилася мені чарівна долина в степу, а в ній я, простоволосий, закровавлений, і з божевільними очима та крикливою, надоїлою піснею:

А в попа була собака
Він її любив...

6, 7, 8, 9, 10 травня 1920.

Життя нудне, сковане обручами. Кожного дня по два рази переводять в нас ревізії і нічо не находять.

Що зроблять з нами, не кажуть. Ждемо все ще під арештом.

Сьогодня над ранком привели відкись і кинули у ваґон окровавленого уголовного бандита, що грабив і вбивав. Цілий день лежить на долівці і не піднімає обвязаної голови, ані не відзивається. Просто неможливо жити в цій коробочці. Вузка, душна і гнітюча.

Яке щастя! Пероном переходила відома мені дівчина, яку били в тетіївському штабі і я крикнув на неї. Пізнала і дуже зраділа.

— І ви тут? — питає.

— А ви?

— Я вже два дні. Лікуюся. Чого-ж ви під арештом?

— Не знаю. Не маємо ніяких документів.

— Я піду до коменданта.

Вечером нас покликали до ваґону командіра бойового відтинку фронту. Командір, симпатичний, середніх літ, український робітник з Катеринослава. Дуже чемний і тактичний. Говоримо про політичні справи, згадуємо й українські партії. Він бувший есдек, шанує Винниченка, згадує його гарно.

— Але він дуже інтеліґент — каже по хвилі. Як письменника, люблю його дуже. В життю людина пряма і чесна. Але амбітний. Жаль, що пішов инчим шляхом, хоч кажуть, що десь за кордоном оснував комуністичну ґрупу.

Про ці справи ми мало знаємо і не говоримо.

— Вкінці жаліти нам нічого — додає по хвилі робітник. — Що було, не вернеться, пережилося. В нас підростають нові, молоді, наскрізь наші...

Переходимо до особистої справи.

— Сьогодня була в мене одна товаришка і просила пустити вас на волю. Ручиться за вас трьох. Я пустити немаю права. Переведу вас тільки в кращий ваґон, в клясний, а найблищим потягом відставлять вас в штаб 14 армії в Кременчузі, де певно будете вільні.

Дякуємо й за це і відходимо.

На другий день ми вже мали право свобідно ходити по станції. Товаришка Нюрра (так звалася побита дівчина), цілими днями сиділа на сонці, — "лікувалася". Говорили ми дуже багато і раз я мимоходом запитав її:

— Скажіть товаришко, як це так? Ви марксістка і повинні в найбільш критичній хвилі рятувати життя, а там, в Тетієві, ви на моїх очах домагалися, щоб вас розстріляли...

Дівчина легко почервоніла і відповіла.

— Знаєте товаришу, аж соромно признатися. Я не хотіла, щоб мене били з дуже простої причини: *я немала на собі сорочки* і мені було дуже неприємно. Одинока сорочка порвалася, а білизна пропала під Козятином...

І вона на хвилинку замовкла потупивши очі в землю, а потім додала:

— Буржуазні пересуди! Ми називаємо себе новими людьми, але поправді ми ті-ж самі, що й батьки наші, тільки оперуємо новими фразами. Ось я. Немала сорочки і домагалася розстрілу. Що за глупота! Як дитина. Подумаю зараз і не вірю, що це справді було. Да-а-а. Далеко нам до того, щоб бути *новими*... Инша річ, що можемо бути проповідниками *нового,* але не будемо самі новими людьми. В нас в крові і кості традиції і звички віків. Далеко ще до нових людий. Вони

перед нами. І це не скорі покоління... Прийдуть поволі так, як прийшли ми і наш великий час...

10. травня 1920 над вечір, нас в товаристві двох червоноармійців, старших людий, посадили в ваґон і ночею повезли в напрямі Цвіткова.

11. травня 1920.

Ми на ст. Бобринська. Тут вже чимало снується кінночтчиків армії Буденного, що пересувається на фронт. Йшли з Дону походним порядком більш чим 2 тижні.

Зустрічаємо й галичан, що їдуть кудись в "інтернаціональну бригаду". Це переважно галицькі німці з був. гал. армії.

Находимо й т. Береговенка, який в Тетієві одержав "10 і пропуск". Побачив нас і з радости росплакався. Наші вартові знають, що ми втікати не будемо і відпускають походити по станції, доки буде потяг дальше. Йдемо з т. Береговенком до коменданта станції і говоримо по телефону з тов. Бараном, який зараз в 44-тій дивізії в м. Городище. Радіє і обіцяє вислати в штаб 14 армії телеґраму в нашій справі.

Ночею їдемо дальше. Розляглися на площадці (льорі) і дивимося на зорі. Ніч холодна і ми закутуємося, в що попало. Спимо.

Над ранком потяг зупиняється і довго протяжно свище. Довкола дебри і ліс. Узброєні червоноармійці біжать вперед, до паротягу. Показалося, що потяг зупинився перед станцією, яка не дала сиґналу вільного в'їзду. Червоноармійці зайшли в будинок і найшли вбитого начальника станції, його жінку та троє дітей,

а також перерваний телефон. Телеґрафічний апарат забрали бандити з собою. Залізнодорожник, що врятувався утечею і виліз з кущів росказує, що напад був зроблений вже тоді, як наш потяг під'їзджав до станції.

Їдемо з пригодами дальше, якби читали одно з авантурничих оповідань Джек Льондона.

12. травня 1920.

Як смеркало, ми приїхали в Кременчуг. Довго блудили по місті, аж вкінці привели нас в тюрму. Ждемо. Надбігає задиханий, в шкуряній куртці, з орлиним носом, чоловічок.

— Ето что? — питає вартового.

— Галичане, перебіщики з бандитського полону.

— А-а-а! Галічане? Значить будет работа — і радісно потер руки та зробив рух, якби засукував рукави.

Ми обурюємося таким поведенням і заявляємо, що хочемо бачити начальника. Чоловічок спершу не хоче й слухати нас і веде в тюрму, але ми не йдемо. Він злиться, грозить, вкінці йде до телефону і довго балакає з кимсь. Не розуміємо на стільки російської мови, а власне хрипл͏ого жарґону, щоб довідатися, про що говорить чоловічок. Але після розмови він грубо і невдоволено дає адрес і нас ведуть на нічліг в порожне помешкання при якійсь вулиці.

13. травня 1920.

І ось ми всі на волі. Телеґрама т. Барана ждала на нас, а кромі того зустріли тов. Кручинського, що їде в Харків на Четвертий Всеукраїнський З'їзд робіт-

вичих, селянських і червоноармійських депутатів. Годі описати, яка сердешна була наша зустріч. Ми й раділи, і росказували і мовчали, щоб надивитися на себе.

І тов. Кручинський написав на памятку кілька слів в мій записник:

— "Я, не дивлючись на нічо, вірю в Червону Галичину, бо з нею, і її орлами Усусусами мене звязують боєві переживання в боротьбі з польською шляхтою. Нехай, що чорна ніч і зрада, ярко блестять зорі!!"

В цій вірі він поїхав на Всеукраїнський З'їзд, де й боронив 1-шу бригаду Ч. У. С. С., яку залічували теж під загальне число зрадників.

15. травня 1920.

Ми вже між своїми. Сьогодня приїхали в м. Городище недалеко Корсуня, про яке в своїх "Гайдамаках" згадує Тарас Шевченко. Кілька верств від містечка спочиває в резерві ІІ-ий курінь Червоних Усусусів, що чудом вирвався з польського перстеня під Козятином.

Я зморений до краю, але сідаю на конячку і їду в курінь. Вітають мене, як воскрещого з гробу. Даю короткий доклад про події в Тетієві і долю инчих полків був. бригади Ч. У. С. С. До пізної ночі говоримо з стрільцями на ріжні теми. Вони дуже болючо переживають нашу траґедію.

Ночую на кватирі тов. Шеремети Петра і т. Мельничука Степана. На фронті заворушився ворог і наші частини залишили йому Корсунь. Курінь Ч. У. С. С. рушив на підмогу.

16. травня 1920.

Повітрям чути, що панська армія з кожним днем слабне. Зовсім так, як розярений бик вирвався з обори, вибіг на вулицю, роздавив декілька чоловік і помчався в широкі поля. Біг вільно і побідоносно все дальше і дальше. Аж добіг до високих, стрімких скель. Почуваючи в собі непереможну силу, розбігся, як тільки міг і вдарив твердим лобом в ще твердше каміння. Заревів болісно, захитався і відступив назад. Попробував ще раз. Але й тепер це саме. Скелі, як скелі. Стоять, не ворушаться і не пропускають божевільно-злого бика дальше.

На фронті все ще немає підкріплень, але недобитки червоних частин держаться. Сильні відділи польської кавалєрії посуваються з дуже великим трудом вперед і то без особливого стратеґічного значіння. Буває, що малий відділ займе село і по кількох годинах опускає його. Офензива білої армії в аґонії. Військо не почуває вже в собі сили і немає віри в дальший похід. Слабий червоний фронт дуже вперто боронить лінію, а в тилу поляків розгулялися кріваві повстання проти них.

В напрямі на м. Сквиру підсуваються хмари червоної кінноти, що шукають слабого місця, аби прорвати шляхетський фронт. Але 20 тисяч кіннотчиків так тихо і непомітно "нюхає" здовж панської лінії, що про них майже нічо не чути. Вправді поляки стягнули на цей відтинок майже всю свою кавалєрію, на чолі з ґенералом Карніцьким, в якого підчас світової війни служив сьогодняшний командуючий червоною кінною армією Буденний — вахмістром. Цілі ескадри літаків, як чорне гайвороння кружляють над фронтом і заси-

пують бомбами кавалєристів. Помимо цього в повітрі висить непевність і предчуття чогось нового, великого.

Кінний польський полк захватив Корсунь, а дрібні відділи його заняли без опору м. Таганчу і підходять на лівому крилі під м. Канів. Тут зустрілися вони з невеликим відділом червоних повстанців під командуванням Федоренка і по короткому бою відступили назад.

Всі ждуть у нас нетерпеливо на підкріплення з тилу. Настрій бадьорий, хоч слідна деяка напруженість. Помимо цього довкола кипить робота. По селах віча, в штаб прибуває чимраз більше добровольців-селян, яких розділюють по червоних полках. Дивно, що в цих околицях багато народніх вчителів, — щирих приклонників радянської влади. Вони й проводять всю роботу по селах.

Для галичан, які мало ознайомлені з такою обстановкою на фронті, трохи дивно стає дивлючись, що діється довкола. Це не та війна в глибоких окопах над Стрипою чи в Альпах, де вояк знав одно: стріляти, ждати кожної години смерти і животіти свідомістю про руїну: себе самого і свого окруження. В горожанській війні на Україні не так. Вояк тут рівночасно *творцем.* Він в потребі стріляє, бореться і вмірає, але у вільній хвилі він аґітатор, бесідник, провідник віча, орґанізатор школи чи читальні, або вчиться самий. Слухає лекцій, читання книжок або ґазет, а як неграмотний, то вчиться письма. Буває, що він-же помічна сила в полі селянинові.

Такий сьогодня день. Курінь Ч. У. С. С. стягнений з запасу йде на фронт і в одному селі зустрічаємо курінь пластунської бригади, який саме відкриває "Хату-читальню ім. Т. Шевченка". В другому селі сотня спра-

вляє сільську школу. Все це кілька верств від фронту. Наші стрільці оповідають, що й вони основували три читальні та вибілили і вимастили одну школу.

Давних галичан вже тяжко пізнати. Дивлюся на деяких товаришів, яких знаю від 10 років і не пізнаю. Це вже не ті стрільці, що були. В них навіть обличчя инакші. Щось нове, зовсім відмінне. Стрілець-селянин чи робітник йде певніще й гордо. Він думає бистріще, орієнтується краще. По його мові й рухах пізнати, що він не сірий-сліпий солдатик, а людина, свідома своєї цїли, яка піде, де треба, розуміючи вагу хвилі.

А інтеліґенти? Це той елемент, якому так важко зжитися з соціяльною Революцією. Його клясові інтереси майже не вирисовувалися окремо і до Революції йшли в хвості буржуазії. Клясова активна боротьба захватила інтеліґенцію так, як того чоловіка, що скочив в річку купатися, а на березі вкрали його одіння. Революція поставила питання ребром: "або з нами, або проти". Але інтеліґенція звичайно намагалася бути "невтральною" і мріяла вижидаючи старих часів з ліберальними реформами. Робітнича кляса була для неї чужою, далекою. Та не ждало життя, цей вічний рух. В Революції, до того в боротьбі кляс, невтральним бути природно неможливо. Кожна людина *мусить* стати по боці одного або другого табору. А революція, це не тільки поверховне, зовнішне питання. Це не тільки революція державно-суспільного устрою, але й революція життя, духа і людської психіки. І хто намагається бути невтральним, той відривається від життя, той залишається в старині і тимсамим стає мертвим, неповорушним сотворінням з інстинктом продовження дня. В революції людство переходить величезний розвиток. В гарячій революційній атмосфері дозрівають

думки й ідеї далеко краще в місяцях, чим за мирного часу в сотках літ. Дні стають роками, роки століттями. І революцію роблять не узброєні вояки, а *людська думка.* Думка — найбільший і найнебезпечніщий бунтар. Вона непереможна і вічна.

Галицькі інтеліґенти, переважно виходці села, виховані на традиціях своїх батьків і предків, були все тупі і лінивоповільні в революційній боротьбі, так в суспільному устрою, як і життю та психіці. В свойому розвитку вони ссали кілька коров і змішаний, до того неправильно даваний духовий корм, витворив з них в порівнанню з інтеліґенцією инчих народів — добрих і типічних міщан. Це люди з обмеженим світоглядом і величезними претенсіями на европейців. Поверховна політура німецької і польської культури зробила з них ялову мебель, що імітує твердого дуба. Дуже тяжко приймали все, що було новим. Перед війною можна було спостерігати, як ідеї і суспільно-громадські реформи, які в Европі чи світі вибухали, робили своє і уступали місце новим, — в Галичину приходили з великим опізненням і так дуже вяло приймалися. До того ще одно нещастя: Галичане в буржуазному суспільстві не могли опиратися на свою шляхту чи аристократію, бо немали. І на її місце ставала інтеліґенція, бідна трудова інтеліґенція. Цей стан вкінці вкорінився в психіці не тільки інтеліґенції, але й простолюддя.

— Вчу сина на пана! — говорив наш селянин.

І ця неминуча ненормальність найбільше скалічила одну з найбідніщих інтеліґенцій світа — галицьку. Зробила з неї невилічимих духових інвалідів. Відірвала її від широких трудових мас, від свого коріння і ґрунту. Бо годі думати, що аматорські вистави або церковні хори по селах, які звичайно вели інтеліґенти,

було співжиттям з масами. А "праця серед народу", хібаж не була це праця для себе самого, для своєї окремої інтеліґенської кляси? Це найтонкіще відчував своїми багатими хоч нерозвиненими почуваннями галицький мужик, для якого навіть найдемократичніщий інтеліґент був тільки паном.

Ці думки зароїлися в голові саме тепер, як я йду в поході з курінем Ч. У. С. С. під Корсунь. Балакаю з бувшими старшинами-інтеліґентами. Вони переродилися. Ще рік назад були односторонно думаючими, а сьогодня, як-би хтось дужий невідомий розбив обручі, що стискали їхні голови і вільні думки зробили з них инчих людий. Правда, вони більш глибоко думають над всім, що діється. Вони часто жаліють на ненормальности у виконуванню влади на місцях. Вони грубо обурюються на свідомі й несвідомі русифікаторські вчинки деяких людий в українських селах. Вони радіють, що ті села твердо стоять на українському ґрунті і додають:

— Радянська конституція забеспечує повний національний розвиток народу і зберігає його культуру. Україна буде тоді сильною радянською республікою, як не будуть переводити національного насильства над нею.

А другий так оправдує своє відродження:

— Я дивно почуваю себе тут. Зовсім, якби вийшов з довголітньої тюрми на волю. Соціяльна Революція для мене, щось зовсім нове. Ось хаос цей, в якому живемо, а до якого ми так не привикли, став мені рідним і дорогим. Сьогодня я кожної хвилі можу спокійно вмерти, не жаліючи життя. Бо бачу, що справді повстає новий світ. Бачу, що я і всі ми каменярі при будуванню цього світа. Знаю, що старе вмерло, пропало і родиться нове. Я не вмію цього сказати — але нове, все нове. Довкола, де не піду. Як ми відступали від

Бердичева я думав, що ми пропали, що реакція побідила. І страшенно зробилося жаль. Я не знав чого, але чогось неясного, невловимого *НОВОГО*. Я боявся подумати, що все це може вмерти на довгі роки, а прийде старе, пережите, відоме.

І мене вже зовсім не здивувало, що сказав тов. Мельничук Степан.

— Знаєш, як подумаю, то соромно мені, що ще перед 5-ма місяцями я носив назву офіцера, хоч вона була для мене тільки назвою посади. Але сьогодня, по такій траґедії, в якій головним режісером було наше закукурічене офіцерство, я стараюся всіми силами забути, що колись міг бути товаришом тих вузколобих, нельоґічних і порожних людий...

Та нашу розмову перервала цікава подія. Курінь саме сходив з горба і передні побачили гурт селян, який провадив з собою нашу роззброєну стежу.

— В чому справа? — питається командір куріня тов. Ґ-в.

— Зловили на хуторі! — хваляться селяне.

Наші стрільці з стежі росказують:

— Ми прийшли на хутір питати, чи немає поляків, а вони заманили нас в сад і роззброїли. Кажуть, що ми поляки і ведуть до вас.

Довкола вибухнули голосним сміхом. Селяне дещо зніяковіли і неспокійно кидали очима по окруженні. Курінь, (як і стежа,) був одітий ще в австрійські одіння та в однакових шапках і селяне зовсім зрозуміло брали нас за поляків. Тов. Ґ-в пояснив селянам хто ми і подякував за обережність. Селяне слухали мовчки, потім розбалакались. Дуже цікавилися нами і оглядали, якби людий з Марса. З ними ми дійшли до найблищого містечка, де розташувалися на нічліг.

20. травня 1920.

Від кількох днів польський фронт завмер. Мовчить, як-би набрав в рот води. Ми розставили густі застави і ждемо. Сонце пражить, аж дихати годі. Вчора стрільці привели двох кавалеристів-познанчиків, що косили в степу траву і так попали з підводою в полон. Балакають з нами по німецьки і дивуються, що "bolschewiken" знають їх мову. Росказують, що в Корсунь прибув новий-свіжий польський полк. Ми зміцнили застави і повідомили штаб бригади.

Вже два дні гостить нас на свойому гарному хуторі старезний дід Пархом. Тип репінського запорожця. Кремезний і червоний, з білими аж до грудий вусами. Годує медом і 3-літнім салом, яке від старости зробилося одною масою, як масло. Дід тямить ще Тараса Шевченка і росказує багато про нього. Двох синів діда в Червоній Армії, а сам він "анархіст".

— Мені влади не треба — каже посміхаючись дід. Влада, це я, а хутір мій — "монархістична республіка". Я тут владар. Мій майонтек це сад і пасіка. З малого хлопця живу тут. Але брата-большевика люблю. Люблю його, бо він молодець. Пана ненавидить, бідного рятує. А великий Тарас Григорієвич казав, як то...

Роботящим рукам,
Роботящим умам,
Думать, сіять, орать,
А посіяне жать...

Правильно хлопці, чи ні?

— Правильно діду, правильно! — гукаємо в один голос.

— Двох синів мав. Але як почув, що пани йдуть — післав в армію. Купив коні і зброю і післав. Нехай погарцюють...

А потім, як-би хотів забути про синів, старий Пархом ставав веселим і навіть злісно кричав на нас.

— Гей хлопці, пийте мед, їжте сало, хліб. Що маю, даю. Ви люди з другої планети, повернете у рідні краї і добрим словом згадаєте старого діда Пархома! Правильно я кажу?

— Правильно діду, правильно! — знову кричали ми і веселими очима слідкували за живим запорожцем.

Але в тій хвилі наші застави залились голосним татаканням скорострілів і ми — на швидко попращавшися з дідом кинулися до коней та помчались в поле.

По степу стелився молочний-вечірній туман.

....

....

Цілу годину клекотіло. Цілу годину лунав по степу трівожний смертельний відгомон бою. Лежу за кущиком якогось дерева і пригадується рідне село. Отак калатав я колись у велику пятницю біля церкви. І гомін нісся по селі, а я радів малим серцем, та ще дуще калатав. А підхмелений паламар Марко біг сердитий і проганяв. І я утікав здовж церковного паркану і на злість йому калатав.

Татарата-тата-тата... Та-та-та-та... Та-та-та-та...

Ой застогнав хтось близько. Так протяжно і безнадійно. Хто?

...А цікаво чия оця трава? І хто коситиме її... А ми так потоптали...

...Нових пять куль. Ох і засвистало-ж, попри саме вухо. Як-то є. Якби трошки в право, то тарахнулоб в самісіньке чоло... Щастя.

...І мама стояла на воротах та плакала. А ми два йшли, гейби на весілля.

Та-та-та... Та-та-та... Цігінь-нь... Цінь-цінь...

...І так просила, щоб не йти, бо не побачить нас більше. Але ми сміялися, хоч жаль було матері...

— На пра--а-а-во-о-о!

...Це голос Шеремети, але я не бачу його... Ох, це хтось стогне...

...Ой не йди мій сину, ворог кулі має
Просто серця твого він ціляє...

Ой мамо, мамо!

— Скоростріл в ліво-о-о-о!

...А завтра прийдуть траву косити, а в траві труп... Трупи... Трупи...

...Заграли мідні труби... Хто так писав? Чорт з ним! Ще пять...

...Цігінь-цінь... Ців-ців-цінь... Пів-в-в-в...

...І свищутьже, як на ярмарку... А бувало, як косарі косили, то розрубали в траві зайченя... А завтра нас....

— Цінь... Піф-пів-в-в-в... Пів-в-в-в... Тіті-та-та-та-та...

— Праве крило впере-е-ед! Передай!...

Татататіта... Татата-тітіта... Тррах-тах-тах...

— Праве крило впере-е-ед!

...Так темно, що ні чорта не видко... А цікаво, чи є десь тепер люди, що живуть безжурно?... Ох, як торгнуло, мало по бороді не талапнуло. Мабудь стара куля...

...А в попа-а-а була соба-а-ака.
Він її люби-и-в...

— Обходять з ліва-а-а!

— Ані з місця!

З трави виринають чорні тіні і хильцем кидаються взад. І я за ними.

— На ліво скоростріл! Ні з місця!

...О-ойй!

А мені в голові:

— За нами дід Пархом... А там дальше — Шевченкова могила... Як-то каже Тичина?

Ой Княжа гора — височенька...

...Цігунь-цінь... Цінь-цінь-пфів-в-в...

За нами крики і тріскотня. А ми задихані назад. Горе.

Та нараз — блиснуло в очі, спалахнуло і степ позолотів. Ми пристанули.

— Назад! Степане, скоростріл!

Це голос Шеремети.

Татарата-ті-ті-тата... Та-та-та-та...

— Вперед!

Повернулися і знову рушниці в руки. Цівки розігрілися, аж печуть. А степ золотиться, виблискує, та все ширше, та ширше... А Мельничук на лівому крилі виграє на скорострілі, як на сопілці. Простоволосий, без шапки...

— Вперед! — захриплим голосом кричить Шеремета.

Виринають з трави темні тіні і хильцем напроти ворога.

Я оглянувся. Недалеко дідового хутора в полумінї палає копиця сіна. А біля неї старий Пархом, в однїй сорочці, простоволосий, зносить свіже сіно і кидає... Ой діду наш золотий!... Світиш нам дорогу...

Ворог відступає а ми за ним. Бредемо росистими травами і ані слова. За нами ранені та трупи, перед

нами теж. А ми задихані і якби сонні. Чи все це була правда?

— Утікають на Корсунь... — хрипить Шеремета. — Тільки швидче за ними...

Підбігаємо, що сили, а світло з дідової копиці все слабше і слабше.

Прощай добрий та дорогий наш діду Пархоме! Ти своє зробив, а ми ще ні. Завтра жде нас Корсунь...

Кінець першої частини.

ПІСЛЯСЛОВО.

За той час, як мої спомини друкувалися в "У. Щ. В.", одержував я з ріжних кінців Америки й Канади від робітників та робітниць листи, в яких висказували вони своє надзвичайне зацікавлення, та вперто допитувалися, чи вийдуть ці записки окремою книжкою.

Для мене дуже цінні ці щирі-прості листи дорогих товаришів і товаришок, але зазначу одно: Спомини мої — це скромний памятник тим безіменним-великим Борцям соціяльної Революції, які поклали свої молоді голови в боротьбі за краще життя трудових мас. Ані слова немає в цих споминах видуманого, а все, що написано — було.

І віддаючи українському робітництву цю книжку, я кажу:

"Беріть її, бо вона не моя, а Ваша. Я не про себе писав, а про рідних братів Ваших!". І вірю, що всі Ви, які дихаєте одними грудьми з тими борцями, грудьми фабрик, копалень, тюрем, військових баталіонів і вузких шматків землі — приймете цей скромний подарунок щиро та радо. Бо він — Ваш.

А в невдовгому часі, я віддам Вам ще й другу частину записника, п. н. "В бурянах".

М. Ірчан.

20. травня 1923.

ДО ТЕПЕР ВИЙШЛИ ТАКІ КНИЖКИ М. ІРЧАНА:

СМІХ НІРВАНИ, нариси й новелі, Львів 1917.

БУНТАР, драма в 3-ох діях з життя галицького пролєтаріяту, Київ—Ню Йорк, В-тво "Культура" 1922.

НЕЖДАНИЙ ГІСТЬ, драматичний етюд з революції 1917 року, В-тво "УРВ" Вінніпеґ 1923.

ФІЛЬМИ РЕВОЛЮЦІЇ, нариси й новелі, Берлін—Ню Йорк, В-тво "Культура" 1923.

ЇХ БІЛЬ, драметюд, Вид-тво "УРВ" Вінніпеґ 1923.

ДВАНАЙЦЯТЬ, драма в 5-тьох діях з життя повстанчої ватаги, В-тво "УРВ", Вінніпеґ, 1923.

Друкуються:

БЕЗРОБІТНІ, драма в 4-ох діях.

ВИР, революційна драма в 5-тьох діях.

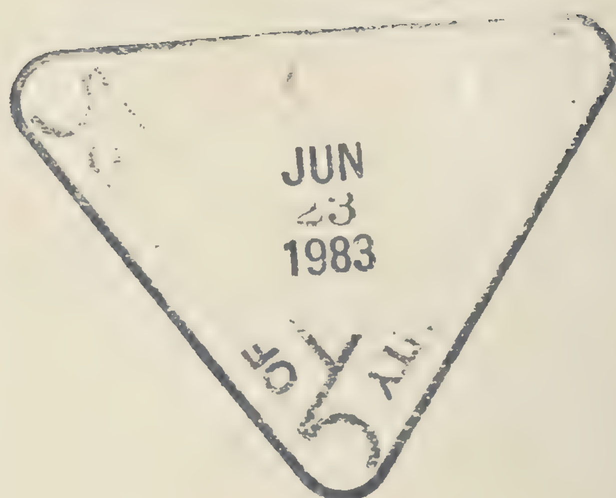
JUN
23
1983